

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

USUL-İ FIKIHTA “MENÂT” KAVRAMI

(Yüksek Lisans Tezi)

Cuma BEKMEZ

**Danışman
Prof. Dr. Şevket TOPAL**

**RİZE
2023**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Prof. Dr. Şevket TOPAL danışmanlığında Cuma BEKMEZ tarafından hazırlanan *Usul-i Fıkıhta “Menât” Kavramı* başlıklı bu tez çalışması 06.02.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Unvanı, Adı SOYADI

İmza

Başkan : Prof. Dr. Şevket TOPAL

Üye : Prof. Dr. Tevhit AYENGİN

Üye : Doç. Dr. İlyas YILDIRIM

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Usul-i Fıkıhta “Menât” Kavramı” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

06/02/2023

Cuma BEKMEZ

ÖN SÖZ

Menât kavramı dilimizde kısaca hükmün dayandığı gerekçe (illet) şeklinde ifade edilebilir. Usul-i fıkıhta menât denildiğinde genellikle illet ve menâtın nevilerinden olan tenkîhu'l-menât, tahrîcu'l-menât ve tahkîku'l-menât yöntemleri kastedilir. Ancak bu işlem genellikle fûrû-i fıkıh alanında değil de usûl alanında gerçekleştirilir. Bu yolla şer'î naslardan hareketle hüküm bekleyen ama hakkında nassın bulunmadığı yerlerde, istinbat yöntemlerinden istifade edilerek o meselenin şer'î hükmünü tespitle zannî bilgiye ulaşma çabası ortaya konulur.

Menâtın diğer şer'î delillerle sıkı ilişkisi vardır. Zira hiçbir delil, menât ve menâtın nevilerinden bağımsız değildir. Bu özelliği sebebiyle menât, müctehidlerin fikhî ihtilaflarının da en önemli sebeplerinden birisi olmuştur. Mevcut fikhî ihtilafların başlıca sebeplerinden birisi elbette menâtu'l-hüküm (illet-sebep) ve hükme konu olan (mahkûm fih) fiillerdir. Hükümlerin dayandığı asıllar (genel ilkeler) özünde sürekli ve değişmezdir. Bununla birlikte fer'î meseleler çoğu kez değişkenlik vasfı taşır. Menât ictihâdı ise karşıt özelliklere sahip olan bu durumlar arasında bağlantı sağlayan bir köprü vazifesi görür. Çünkü menât ve nevileri, hükmün illetini ve sebebini bulmaya yönelik bir ictihâd olduğu için yeni karşılaşılan meselelerin hükmünün tespitinde kaçınılmaz bir yöntemdir.

Yapmış olduğumuz tespitler neticesince Türkçe olarak böylesine mühim bir konuda müstakil bir çalışmanın yapılmamış olmasını bir eksiklik olarak değerlendirdik. Bu çalışmanın temel motivasyonu bu eksiklikten kaynaklanmıştır.

Bu çalışmanın sonuca ulaşmasında fikirleriyle ve yönlendirmeleriyle bana çok değerli katkılar sunan danışman hocam Prof. Dr. Şevket TOPAL'a, çalışmanın olgunlaşmasına yaptıkları katkılardan dolayı Prof. Dr. Tevhit AYENGİN ve Doç. Dr. İlyas YILDIRIM'a, çalışmayı okumak suretiyle önerilerde bulunan Öğr. Gör. Vehbi CANSIZ'a, Eğt. Gör. Ahmet DOYDUK'a, Müftü Yusuf Karali Dini Yüksek İhtisas Merkezi müdürü Dr. Seyit BADIR ve hocalarına ve son olarak aileme çok teşekkür ederim.

Cuma BEKMEZ

2023/RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
1. MENÂT, İLLET VE İCTİHÂD	7
1.1. Menât	7
1.1.1. Usûlcülerce Menât Kavramının Kullanımı.....	10
1.1.2. Menât Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	10
1.2. İllet	13
1.2.1. Fukahâ Ekolüne Göre İllet.....	15
1.2.2. Mütakellimîn Ekolüne Göre İllet.....	17
1.2.3. Menât İllet İlişkisi	19
1.3. İctihâd	21
1.3.1. Fukahâ Ekolüne Göre İctihâd	23
1.3.2. Mütakellimîn Ekolüne Göre İctihâd	25
1.3.3. Menât İctihâd İlişkisi	29
2. MENÂT KAVRAMININ KISIMLARI	31
2.1. Tenkîhu'l-Menât	31
2.1.1. Usûlcülere Göre Tenkîhu'l-Menât'ın Delil Değeri	34
2.1.2. Tenkîhu'l-Menât ve Sebr-u Taksim.....	35
2.1.2.1. Sebr ve Taksim Yönteminin Kısımları.....	39
2.1.2.2. Sebr ve Taksim Yönteminin Delil Değeri	42
2.1.3. Tenkîhu'l-Menât ile Sebr ve Taksim Arasındaki Fark.....	44
2.2. Tahrîcü'l-Menât	46
2.2.1. Usûlcülere Göre Tahrîcü'l-Menât'ın Delil Değeri	48
2.2.2. Tahrîcü'l-Menât ve Münâsebe	50
2.2.2.1. Münâsebe Yöntemi.....	50

2.2.2.2. Tahricü'l-Menât'ın Münâsebe Yöntemiyle İlişkisi	55
2.3. Tahkîkü'l-Menât	56
2.3.1. Usûlcülere Göre Tahkîkü'l-Menât'ın Delil Değeri	57
2.3.2. Tahkîkü'l-Menât'ın İctihadda Önemi	58
2.3.3. Tahkîkü'l-Menât'ın Fıkhî İhtilaflarda Önemi	60
2.3.4. Tahkîkü'l-Menât'ın Uygulanma Alanı İtibariyle Kısımları	61
2.3.4.1. Kaide-i Şer'yye İtibariyle Tahkîkü'l-Menât	62
2.3.4.2. İllet İtibariyle Tahkîkü'l-Menât	63
2.3.4.3. Âm Lafız İtibariyle Tahkîkü'l-Menât	64
2.3.5. Tahkîkü'l-Menât'ın Bilinme Yolları	65
2.3.5.1. Naklî Vasıtalar	65
2.3.5.1.1. Kitap	66
2.3.5.1.2. Sünnet	67
2.3.5.1.3. İcmâ'	68
2.3.5.1.4. Sahabi Kavli	68
2.3.5.2. Aklî Vasıtalar	69
2.3.5.2.1. Lügat	69
2.3.5.2.2. Hesap	70
2.3.5.2.3. Örf	70
2.3.5.2.4. Kıyas	71
2.3.6. Tahkîkü'l-Menât'ın Uygulama Örnekleri	72
2.3.6.1. Sünnetten Örneği	72
2.3.6.2. Sahabe Fıkhdan Örneği	73
2.3.6.3. Müctehid İmamların Fıkhdan Örneği	74
2.4. Menât Kavramının Kısımları Arasındaki Farklar	75
3. SONUÇ	77
KAYNAKÇA	79

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi
Danışman : Prof. Dr. Şevket TOPAL
Hazırlayan : Cuma BEKMEZ
Yıl : 2023
Sayfa Sayısı : 97

ÖZET

USUL-İ FIKİHTA “MENÂT” KAVRAMI

“Usul-i Fıkıhta “Menât” Kavramı” başlıklı bu çalışmanın amacı usul-i fıkıh literatüründe menât kavramının mahiyetini ve fûrû-i fıkıhtaki yansımalarını ortaya koymak; özellikle menâtın illetle olan ilişkisini incelemektir. Zira konuyla ilgili yapılan çalışmalarda menât kavramının ya ictihâd ile ilişkisi bağlamında ya da menâtın kısımlarının makale şeklinde ele alınmasıyla incelenmeye tabi tutulduğu gözlemlenmiştir. Ancak bunlar da oldukça sınırlı olup menâtın ilk ne zaman ortaya çıktığı, illetle ilişkisinin ne olduğu ve hangi amaçla kullanıldığı yönünde bilgi vermemektedirler. Çalışmamızda ise söz konusu durumlar incelenmeye tabi tutulmuş ve bu hususta mütekellimîn ekolüne ait temel kaynaklar ile memzûc ekole göre tasnif edilmiş olan eserler esas alınmıştır. Çünkü klasik dönem Fukahâ ekolüne ait literatürde menât kavramı ve bu kavramın üçlü taksimine rastlanılmamıştır. Ancak menât kavramının geçirdiği tarihi süreci ortaya koymak amacıyla gerek Fukahâ gerekse Mütekellimîn ekolüne ait ilk ve klasik dönem usul-i fıkıh eserleri ile bunların şerh ve haşiyelerinden meşhur olanlarından istifade edilmeye çalışılmıştır. Nitekim söz konusu kaynaklarda usûlcülere ait görüşler; farklılık arz ediyorsa ayrı ayrı, örtüşüyorsa birlikte zikredilmiştir. Bunun yanı sıra kavramlar arasındaki farklılıklara değinilmiş ve ayrıldıkları noktalara da kısaca temas edilmiştir. Ayrıca doğrudan konuyla ilgili olan terimlere yer verilmiş ve bu tanımlarla yakın ilişki içinde olan diğer kavramlarla mukayese yapıp işâret olunan anlamlar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Son olarak; yapılan çalışmanın neticesinde ulaşılan bulgulara göre, menât kavramının usûlcüler tarafından sadece “illet” olarak dar bir anlamda değil, aksine ictihâd, sebep, hikmet ve hükmün mahallini de içine alacak şekilde geniş ve kapsamlı olarak kullanıldığı ve zaman içinde anlam genişlemesine uğradığı müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İlet, Menât, Tenkîhu’l-menât, Tahrîcu’l-Menât, Tahkîku’l-menât

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Master Thesis

Supervisor : Prof. Dr. Şevket TOPAL

Author : Cuma BEKMEZ

Year : 2023

Pages : 97

ABSTRACT

THE CONCEPT OF “MANAT” IN USUL AL-FIQH

The aim of this study, titled "The Concept of “Manat” in Usûl al-Fiqh," is to reveal the nature of the concept of manat in the literature of usûl al-fiqh and its reflections in furu' al-fiqh; especially to examine the relationship between manat and the illa'. Because in the studies on the subject, it has been observed that the concept of manat is subject to examination either in the context of its relationship with ijtiħad or by considering the parts of the manat in the form of articles. However, these are also very limited in number and they do not provide information about when the manat first appeared, what its relationship with the illa' was and for what purpose it was used. In our study, these cases were examined and the basic sources of the Mutakallimûn school and the works that have been classified according to the Mamzûc school have been taken as a basis. Because the concept of manat and the triple division of this concept were not encountered in the literature of the Fuqahâ school of the classical period. However, in order to reveal the historical process of the concept of manat, it has been tried to benefit from the first and classical period of usul-i fiqh works belonging to both Fuqahâ and Mutakallimûn schools and the famous ones of their commentaries and annotations. If the opinions of the methodologists in the mentioned works differ, they are presented separately, and in the areas where they overlap, these opinions are given together. In addition, the differences between the concepts are mentioned and the points where they differ are briefly touched upon. Besides, the concepts that are directly related to the subject are included and the meanings pointed out are tried to be evaluated by comparing them with other concepts that are in close relationship with these definitions. Finally, according to the findings reached in this study, it has been observed that the methodologists use manat not only in the narrow sense of the illa', but also in a broad and comprehensive sense, including the place of ijtiħad, sabab, hikmah and hukm and its meaning has expanded over time.

Keywords: Islamic Law, Illa', Manat, Tankih al-manat, Tahrij al-manât, Tahqiq al-manat

KISALTMALAR

b.	: Bin-İbn
Bk.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
c.c.	: Celle Celâlühü
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölümü
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Çeviren
Thk.	: Tahkik
t.y.	: Basım tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğer
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

İlahî hitaba muhatap olan insan ve fiilleri ameli boyutu ile İslam hukukunun inceleme alanına girer. İslam hukuku çalışma esasları itibarıyla tikel hükümler içerdiği gibi bazı durumlarda daha soyut ve genel ilkelerle fakîhe yol gösterir. Zira hayatın olağan akışı kimi zaman değişiklikler göstermekte ve öncesine göre belirlenen hükümlerde değişiklik gereği hâsıl olabilmektedir. Elbette bu değişimde insanı çevreleyen zaman, mekân, örf, zaruret vs faktörler etken olmaktadır. Bu değişim teorik çerçevesini ise fakîhler fıkıh usûlü üzerinden belirlemiştir.

Fıkıh usûlünün kavram ve kaideleri genellikle İslam hukukunun soyut/teorik tarafları üzerine inşa edilmiştir. Bu soyut cihetin anlaşılması elbette fûrû-i fıkıh eserlerindeki örneklerin incelenmesi neticesinde daha iyi anlaşılacaktır. Ancak usûl ve fûru yani teori ve pratik birbirini tamamlayan ayrılmaz bir ikilidir. Bazen usûl fûru üzerinden bazen de fûru usûl üzerinden anlaşılabilir. Özellikle aynı konuda birbiri ile çelişir gibi gözüken hükümler müdakkik bir fakîh tarafından gözden geçirildiğinde belki de bir tenakuz veya tearuzun olmadığı tam aksine olması gerekenin söylendiği fark edilecektir. Fakîhin bu dikkatinin temelinde hükümlerin altında yatan fıkhi gerekçelere (bir anlamda menât) sahip olması yatmaktadır. Fıkıh usûlü ile fûrû-i fıkıh arasındaki ilişkinin tespiti ve değişim veya yeni üretim karakterini haiz ahkâmın anlaşılması açısından anahtar kavramlardan birisi de fıkıh usûlünde illet konumunda kullanılan menâttır. Biz de böylesine önemli bir kavram olan menâtı bir yüksek lisans tezi sınırlılıkları içerisinde çalışmak istedik.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşacaktır. Giriş bölümünde yaptığımız çalışmanın konusu, önemi, amacı, kaynakları ve yönteminden bahsedilecektir. Birinci bölümde menât kavramı, kavramın tarihsel gelişimi, menât ile yakın ilişki içerisinde olan illet ve ictihâd kavramları usûl ekolleri bağlamında incelenmeye tabi tutulduktan sonra menâtın bu kavramlarla ilişkisi üzerinde durulacaktır.

İkinci bölümde ise menât kavramının kısımlarından ve illet tespit yöntemlerinden kabul edilen tenkîhu'l-menât, tahrîcu'l-menât, tahkîku'l-menât incelenecektir. Ayrıca tenkîhu'l-menâtın delil değeri, sebr ve taksim yöntemiyle ilişkisi iki yöntem arasındaki farklar; tahrîcu'l-menât ve delil değeri, tahrîcu'l-menâtın

münâsebe ile ilişkisi incelenecektir. Yine bu bölümde tahkîku'l-menât, delil değeri, kısımları, işlevsel olarak vasıtaları ve bu üç yöntem arasındaki farklar ele alınacaktır.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

İslam hukuku (fıkıh), sahip olduğu ana kaynakları (mesadır) ve külli ilkeleri sayesinde ilk anından bugüne kadar Müslümanların problemlerine çözüm üretme kabiliyetinde olmuş ve bu kabiliyeti sayesinde her daim canlılığını muhafaza edebilmiştir. Bu mekanizmanın kurulmasında ve sürdürülmesinde fıkıh usûlünün işlevini ayrıca zikretmek gerekir. Zira fıkıh onun sayesinde, her zaman ve mekâna hitap etmiş; klasik fıkıh eserlerinde yer almasa veya yer almakla birlikte güncelliğini yitirmiş olsa da sonradan ortaya çıkan meselelere pratik çözümler üretme imkânını bulmuştur. Bu durum günümüzde de aynen böyle devam etmektedir. Fıkıhın yeni meselelere yeni cevap arayışlarında kendisinin en büyük yardımcısı fıkıh usûlü, fıkıh usûlü içerisinde de özellikle illet bahisleridir. Zira müctehid, ictihâd ettiği bir meselede öncelikle hükmü belli olanda illeti tespit eder, sonrasında bu illetin hükmü'nün belli olmayan meselede de olup olmadığına bakar. İşte bu noktada müctehidin ictihâdında isabet edebilmesi için illeti de doğru tespit etmesi gerekir. Aksi halde ortaya ya kıyas meal farık bir ictihâd ya da hatalı bir görüş çıkar. Bu tezde fakîhin ictihâd esnasında kendisinden asla müstağni kalamayacağı böylesine önemli ve mühim bir konu incelenmektedir.

Müctehidlerin ictihâdlarında gerektiğinde kendisine yer bulan “menât ictihâdî” fıkıh usûlünde kullanılan fikhî kıyas içerisinde yer almakla birlikte fakîhlerce dahi en çok karıştırılan meselelerindendir. Çünkü oldukça geniş bir bakış açısı gerektiren ictihâd faaliyeti esnasında bazen şer'î hükümlerin tamamını ve fıkıhın her genel kurallarını birlikte fonksiyonel hale getirmek gerekmektedir ki bunun zorluğu aşîkârdır. İşte fakîh açısından da bazen bu husus, ictihâd yoluyla verdiği hükümde dikkatinin dağılmasına yol açabilmektedir. Burada müctehidin mümkün olduğunca kendisini hatadan korumak için her bir şer'î hükmün illetinin tespiti ve başka meselelere uygulanabilirliği açısından menât konusunu daha bir hassasiyetle dikkate alması gerekir. Bu çerçevede Kitap ve sünnette asılları itibarı ile yer alan ibadetler ya da diğer fıkhi meselelerle ilgili hükümlerin ortaya konulmasında geliştirilen ölçüler ve bunların fer'i meselelere uygulanma yöntemleri birlikte değerlendirildiğinde, bu

kavramın önemi ortaya çıkmış olur. Bu sebeple çalışmamızda menat kavramının merkeze alınarak etraflıca incelenmesi, menatın “illet ve ictihâd” gibi diğer kavramlar arasında usûlcüler tarafından kurulan irtibatın boyutlarının tespiti amaçlanmıştır. Konuyla ilgili usûl eserlerinin ilgili bahislerinde bilgiler verilmekle birlikte yaptığımız tarama ve araştırmalarda, müstakil olarak “usul-i fıkıhta menât kavramını” konu alan bir çalışma tespit edilememiştir. Bu ise konunun müstakil olarak incelenebileceği düşüncesini doğurmuştur. Bu tez böyle bir düşüncesinin ürünü olarak çalışılmıştır. Menat konusunu ele alan mevcut çalışmalar ise genel olarak tahkîku’l-menât, tenkîhu’l-menât ve tahricu’l-menât kavramlarını kısa ve öz bir şekilde tanıtip bunların fûru-ı fıkıhtaki yansımalarından birkaç örnek vermek suretiyle konuyu izah etmeye çalışmıştır. Söz konusu çalışmaların bazıları şunlardır:

1- Mustafa Uzunpostalcı, *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri*. Bu çalışma 1995 yılında doktora tezi olarak kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışmada tahkîku’l-menât, tenkîhu’l-menât ve tahricu’l-menât kavramları tanıtılıp, tenkîhu’l-menât kavramının sebr ve taksim ile ilişkisi ve aralarındaki farklar kısa ve öz bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır.

2- Abdulkadir Selvi, *İslam Hukuk Metodolojisinde İlet Kavramı ve Bilinme Yolları*. Bu çalışma 2006 yılında Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Yazar, tahkîku’l-menât, tenkîhu’l-menât ve tahricu’l-menât kavramlarını “İletinin İstinbatı ile İlgili Diğer Kavramlar” başlığı altında ilgili kavramları tanıtmaya çalışmıştır.

3- Abdalbaki Deniz, *İslam Hukukunda İlet kavramı ve Faizin İleti*. Bu çalışma 2006 yılında Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada da yazar aynı kavramları “Münâsebe” alt başlığı altında söz konusu kavramı yarım sayfa da özetlemeye çalışmıştır.

4- Bi’l-Kasım bin Zakir ez-Zübeydi, *el-ictihâd fî menati’l-hükmi’ş-şer’iyyi*. Bu çalışmada menât’ın ictihâd ile ilişkisi incelenmiştir.

5- Hafiza Lukeyli, *Tahkiku’l-menât ve eseruhu fî’htilafi’l-ulema*. Bu çalışma menât kavramının nevilerinden olan tahkîku’l-menât’ı ele almaktadır. Söz konusu çalışma 2019 yılında kitap olarak basılmıştır.

6- İsam Subhi Salih Şerir, *Tahkiku’l-menât ve eseruhu fî’htilafi’l-fukahâ*. Bu çalışma da bir önceki çalışma gibi menât kavramının nevilerinden olan tahkîku’l-

menât'ı ele almaktadır. Söz konusu çalışma 2009 yılında yüksek yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Yurtdışında yapılan çalışmalarda menat kavramı ya ictihâd ile ilişkisi bağlamında ele alınmış ya da menâtın nevilerinin müstakil olarak makale tarzında ele alınmasıyla alakalıdır. Ancak bunlar da oldukça sınırlı sayıda ve menâtın ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı, illele ilişkisinin ne olduğu ve hangi amaçla kullanıldığı hususunda bilgi vermemektedir.

Bu çalışmada ise menât kavramının ilk defa ortaya çıkışı, illele ilişkisi ve illet yerinde kullanılıp kullanılamayacağı incelemektir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada usûlcülerin menât kavramına yaklaşımlarıyla alakalı olarak küllî bir tasavvur elde edilmesi gayesiyle bir kuram (teori) sunmak adına nitel araştırma modellerinden *çapraz durum sentezi*¹ esas alınmıştır. Çünkü çalışmamız elde edilen verilerden hareket edilerek araştırılan kavramın açıklanması ve anlaşılması için çapraz durum sentezini gerektiren özellikler barındırmaktadır.

Kavramın araştırılması noktasında zengin bilgiye sahip olduğunu düşündüğümüz veri kaynakları tespit edilirken kavramın detaylı incelenmesini ve veri kaynaklarını tespitinde klasik usûl eserleri ölçüt alınarak çalışma usûl ekolleri bağlamında yürütülmüştür. Kavramın analizinde ise çeşitliliği sağlamak adına söz konusu eserler içerisinde temsil kabiliyeti yüksek olan ve sonraki eserlere kaynaklık teşkil eden eserlerle bunların şerh ve haşiyeleri seçilmiştir.

Yine bu çalışmada belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsayan *doküman incelemesi yöntemi*² kullanılmıştır. Bu yöntemle usûl kaynaklarından elde edilen verilerin sentezi için dağınık halde bulunan verileri biraraya getirmeye yarayan ve bir bütünlük sağlayan *tümevarımcı analiz*³ ile kavram hususundaki farklı anlayışların kökenine inme hedeflenmiştir.

¹ Münevver Subaşı- Kübra Okumuş, “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2) (2017): 424.

² Baltacı, “Nitel Araştırma Süreci”, 374.

³ Baltacı, “Nitel Araştırma Süreci”, 377.

Ayrıca kavramın analizinde ilgili başlıklar altında ele alınan hususlar önce sözlük ve terim anlamıyla ifade edilmiş; sonrasında klasik eserlerde kavramların usûl âlimleri tarafından kullanımı ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Söz konusu eserlerde usûlcülere ait görüşler farklılık arz ediyorsa ayrı ayrı verilerek, örtüştüğü kısımlarda ise bu görüşler birlikte zikredilmiştir. Bunun yanı sıra kavramlar arasındaki farklılıklara değinilmiş ve ayrıldıkları noktalara da kısaca temas edilmiştir. Yine tespit edilen başlıklar altında doğrudan konuyla ilgili olan tanımlara yer verilmiş ve bu tanımlarla yakın ilişki içerisinde olan diğer tanımlarla mukayese yapıp işaret olunan anlamlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Kavramların, eser, müellif ve usûlcülerin isimlerinin yazımında “*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*” esas alınmış ve dipnotlarda “Zotero” programı kullanılmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Klasik usul-i fıkıh eserlerinde çokça geçmesine rağmen müstakil bir kavram olarak ele alınmamış olan menât, söz konusu eserlerde daha çok kıyas bahislerinde ve illetle ilgili meseleler çerçevesinde ele alınmaktadır. Menât, klasik eserlerde özellikle akli (ictihâdî) illet tespit yöntemleri başlıkları altında yer almaktadır.

Yaptığımız bu çalışmamızın merkezinde Mütakellimîn ekolüne ait temel kaynaklar incelenmiştir. Zira klasik dönem Fukahâ ekolüne ait usûl eserlerinde menât kavramı ve bu kavramın üçlü taksimine rastlanmaz. Ancak menât kavramının geçirdiği tarihi süreci ortaya koymak amacıyla gerek Fukahâ ekolüne gerekse Mütakellimîn ekolüne ait mevcut ilk dönem ve klasik dönem usul-i fıkıh eserleri, bunların şerh ve haşiyelerinden meşhur ve usûlcülerce çokça kabul görmüş olan eserleri tercih ettik. Bu çalışmada klasik usûl eserleri yanı sıra konuyla ilgili olarak modern literatüre de müracaat edilmiştir.

Bu bağlamda; “*Usul-i Fıkıhta “Menât” Kavramı*” adlı bu çalışma esnasında ikiyüzü aşkın usûl eseri taranmaya çalıştık. Bu çerçevede özellikle, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî’nin, *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-usûl ve Şifâ’ü’l-ğalîl fi beyâni mesâ’ili’t-ta’lîl*; Ebû Bekr b. Ahmed. b. Ali er-Râzi el-Cessâs’ın, *el-Fuşûl fi’l-uşûl*; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn ‘Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ’îlî İbn Kudâme el-Makdisî’nin, *Ravzatü’n-nâzır ve cünnetü’l-*

münâzır fî uşûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî Âmidî'nin, *el-İhkâm fî Uşûli'l-Ahkâm*; Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî'nin, *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî uşûli'l-fıkh*; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani eş-Şevkani'nin, *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ tahkîki'l-haḳ min 'ilmi'l-uşûl* ve Alauddin Abdulaziz b. Ahmed. b. Muhammed Abdulaziz el-Buhari'nin, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî* gibi usûl eserleri çokça istifade edilen kaynaklar arasındadır. Ayrıca Osmanlı Türkçesi ve Türkçe olarak ise Ömer Nasuhi Bilmen'in, *Hukuk-ı islâmiyye ve ıstılâhât-ı fıkhiyye kâmusu*, Muhammed Seyyid Bey'in, *Usulu fıkıh-Giriş (Medhal)* gibi eserlerden ve TDV İslam ansiklopedisinin ilgili maddelerinden yararlanılmıştır.

1. MENÂT, İLLET VE İCTİHÂD

Bu bölümde menât kavramını ve onunla bağlantılı olan illet ve ictihâd kavramları incelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca usûl ekolleri bağlamında menâtın illet ve ictihâdla olan ilişkisi ve menât kavramının tarihsel gelişimi açıklanacaktır.

1.1. Menât

Sözlükte “İki şeyi birbirine bağlamak, yüklemek, dayanılacak yer, üzerine silah vs. asılacak şey, bağ ve ilgi kurmak” anlamındaki navt (نوط) veya (نياط) niyât mastarından ismi mekân olan menât, daha çok “kendisine dayanılan ve silahların asıldığı yer” anlamında kullanılmaktadır.⁴ Cahiliyye Araplarının kendisine ibadet ettiği ve savaş malzemelerini ve silahlarını üzerine astıkları ağaca “zat-ı envat” demeleri, bu manaya atıfla kullanılmaktadır.⁵

Terim olarak ise hükmün kendisine dayandırıldığı, hükme alamet olan ve “menâtu’l-hüküm” olarak da ifade edilen “şer’î hükmün illeti” anlamında kullanılmaktadır. Nitekim İbn Kudâme (ö. 620/1223), Âmidî (ö. 631/1233), Tûfî (ö. 716/1316) ve Zerkeşî (ö. 794/1392) gibi usûlcüler menâtı bu şekilde açıklamaktadırlar.⁶

Menât ve illetin, manaya delalette birbirinin yerine kullanılabilen müradif iki lafız olduğu Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından da ifade edilmektedir. Zira, *Müstasfâ* adlı eserinde “illetlerin ictihâd alanı” başlığı altında; “Biz şer’î konularda illet lafzı ile

⁴ Ebü’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzur, *Lisanü’l-arab*, 3. Bs (Beyrut: Daru İhyai’t-turasi’l-arabi-Müessesetu’t-tarihi’l-Arabi, 1999), 14/329; Ebü’l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu’cemu’l-mekâyis fi’l-lüga* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1979), 5/370.

⁵ İbn Manzur, *Lisanü’l-arab*, 14/330.

⁶ Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme-Şaban Muhammed İsmail, *Ravzatü’n-nâzir ve cünnetü’l-münâzir*, 1. Bs (Mekke, Riyad, Beyrut: el-Mektebetü’l-Mekkiyye, el-Mektebetu’d-Tedmuriyye, Müessesetu’r-Riyyat, 1998), 144; Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm*, 6. Bs (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye, 2011), 2/264; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhtâ fî usûli’l-fikh*, thk. Abdussettar Ebu Gudde, 2. Bs (Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1992), 5/255; Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2. Bs (Beyrut: er-Risaletü’l-alemiyye, 2012), 2/237; Ebü’r-Rebî‘ Necmüddîn Süleymân b. Abdilkerîm b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 2. Bs (Suudi Arabistan: Vizâretu’ş-Şu’ûni’l-İslâmiyye, 1998), 3/233; Nasuhizâde Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 2. Bs (İstanbul: Meral Yayınları, 1966), 245.

şer’î hükmün kendisine dayandığı, şeriatın hükmü kendisine izafe edip ve hükme alamet kıldığı şeyi (menât) kastediyoruz”, demektedir.⁷

Karâfi’ye (ö. 684/1285) göre ise illetin, menât olarak ifade edilmesi hakiki manada değil, bilakis istiare ve teşbih tarikiyledir.⁸ İbn Dakîk el-İd de (ö. 702/1302) bu tarz bir isimlendirmenin mecaz-ı luğavî kabilinden olduğunu söylemekte ve bu hususta Karâfi gibi düşünmektedir. Onlar bu husustaki gerekçelerini şöyle açıklamaktadırlar: “*Şer’î hüküm illete dayandırılınca hüküm ve illet başka bir şeye dayandırılmış somut bir şey gibi düşünülmüş ve soyut (ma’kûl) olanın somut (mahsus) olana benzetilmesi (teşbih-i ma’kul bi’l-mahsus) yoluyla da bu mecaz yapılmıştır*”. Bundan dolayı fukahânın ıstılahında menât lafzı mutlak olarak kullanıldığında illet anlaşılır.⁹

Şevkânî de (ö. 1250/1834) menâtı illet manasında kullanmakta ve bu hususta İbn Dakîk el-İd’in yaptığı tanımı ve gerekçeyi aynen aktarmaktadır.¹⁰

İbn Emîri Hâc (ö. 879/1474) bu kavramı; “*Bir şeyin başka bir şeye illet olmasının dayanağı (menâtı)*”, şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımda “*menât*”, illet anlamında değil bilakis illetin dayandığı *vasıf* (nitelik) anlamında kullanılmıştır.¹¹

İbnu’n-Neccâr (ö. 972/1564) ise; “*Menât, hükme taalluk eden (muteallak) ve hükümle ilgili olan mahal ve yerdir*”, şeklinde tanımlama yapmaktadır.¹² İbnu’n-Neccâr yaptığı tanımda “*müteallak*” ifadesini kullanmakta ve bu ifade ile menâtın illetten ayrı olduğuna işaret etmektedir. Zira “*hükmün illeti*” ile “*hükmün müteallakı*” arasında nüans vardır. Çünkü illet, asıldaki hükmün üzerine bina edildiği vasfın bizatihi kendisi iken;¹³ hükmün müteallakı ise ictihâd ve derin araştırma ile illete ulaştıran yerdir (mahal). Bu yönüyle menât illetten daha genel bir anlam taşımakta ve

⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/237.

⁸ Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Çarâfî, *Şerhu Tenkîhi’l-fuşûl*, thk. Tâhâ ‘Abdurraûf Sa’d (Kahire: Şirketu’t-Tîbâ’ati’l-Fenniyyeti’l-Muttehide, 1393), 388.

⁹ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhtâ*, 5/255.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuḥûl ilâ tahkîki’l-haḳ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2011), 731.

¹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Taḳrîr ve’t-taḥbîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 3/238.

¹² Ebu’l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdulazîz b. ‘Alî el-Fetûhî el-Ma’rûf bi İbni’n-Neccâr el-Ḥanbelî Taḳıyyuddîn İbnu’n-Neccâr, *Muḥtaşaru’t-Taḥrîr Şerhu’l-Kevkebi’l-Munîr*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî ve Nezîh Ḥammâd (b.y.: Mektebetu’l-‘Abikân, 1418/1997), 4/200.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Fuḣûl fi’l-uşûl* (Kuveyt: Vezâretu’l-‘Evkâfi’l- Kuveytiyye, 1414), 4/137.

illeti de kapsamına alan bir durum sergilemektedir.¹⁴ Nitekim el-Ebyârî (ö. 616/1219), hükmün muteallakı üzerinde yapılan ictihâd ve derin araştırmanın illet ve sebebin hükmünü ortaya çıkardığını, açık şekilde ifade etmektedir.¹⁵ Mesela, Ramazan ayında gündüz vakti eşiyle cimada bulunan şahısla ilgili hadisle hüküm istinbatında bulunan Hanefi usûlcüler, kefarete hükmünün illetini “Ramazan ayının saygınlığının ihlali” olarak görürken, hükmün menâtını ise “cima” olarak, kabul etmektedirler. Cumhur ise “cima” yı hem hükmün menâtı hem de illeti olarak kabul etmektedir. Söz konusu olayda Cumhur’un aksine Hanefiler, kefarete hükmünün menâtı olarak kabul ettikleri “cima”yı hükmün illete ulaşma vasıtası olarak kullanmaktadırlar.¹⁶

Gazzâlî de “*el-Müstasfâ*” adlı eserinde menâtı “*illet*” manasında kullanırken “*Şifâu’l-galil*” adlı eserinde ise “hükmün muteallakı” manasında kullanmaktadır.¹⁷ Bu durum Gazzâlî’nin menâtı hem illet manasında hem de illete ulaştıran yer (mahal) anlamında kullandığını göstermektedir.

Menât kavramı “illet” manasında kullanıldığı gibi bir kısım usûlcülerce “sebebe” manasında da kullanılmıştır. Nitekim usûlcüler “...Onlarla (eşlerinizle) iyi geçim sağlayın...”¹⁸ ayetinden kadının kocasına itaatini ve kocanın evinde durma zorunluluğunu istidlal etmişlerdir.¹⁹ Buradaki hükmün dayanağını (menât) ise “nikah” olarak göstermişler. Ancak burada “menâtı” illet manasında değil bilakis “sebebe” manasında kullanmışlardır. Zira bir vasfın illet olabilmesi için illet ile hüküm arasında aklın bir münâsebetin ve aklın kavrayabileceği bir uygunluğun bulunması gerekir.²⁰ Dolayısıyla burada menâtın sebebe manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira nikah

¹⁴ Ebû’l-Hasen ‘Alî b. İsmâ‘îl el-Bulkânî el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve’l-Beyân fî Şerḥi’l-Burhân fî Uṣûli’l-Fıkh*, thk. ‘Alî b. ‘Abdurrahmân Bessâm el-Cezâ’îrî (Kuveyt: Dâru’l-Ḍiyâ’, 1434/2013), 2/562.

¹⁵ el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve’l-Beyân*, 2/562.

¹⁶ el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve’l-Beyân*, 3/417; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/239-240; Abdulvehhâb Hallâf, *İlmü usûli’l-fikh*, 1. Bs (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 2010), 136.

¹⁷ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *Şifâ’u’l-Ġalîl fî Beyâni’ş-Şebeh ve’l-Muḥîl ve Mesâliki’t-Ta’lîl*, thk. Ḥamd el-Kubeysî (Bağdat: y.y., 1390/1971), 130.

¹⁸ en-Nisâ, 4/19.

¹⁹ Ebû Zekeriyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravḍatu’t-Tâlibîn ve ‘Umdetu’l-Muḥtîn*, thk. Zuheyr eş-Şâviş (Beyrut; Dimaşk; Amman: el-Mektebu’l-İslâmî, 1412/1991), 7/344; Ebû’l-Beḳâ Muḥammed b. Mûsâ ed-Demîrî, *en-Necmu’l-Vehhâc* (b.y.: y.y., 1425/2004), 7/397; Ebû’l-Kâsım ‘Abdulkerîm b. Muḥammed b. ‘Abdulkerîm el-Kazvînî er-Râfi’î, *el-‘Azîz Şerḥu’l-Vecîz*, thk. ‘Alî Muḥammed ‘Avd ve ‘Âdil Ahmed ‘Abdurmevcûd (Beyrut: y.y., 1417/1997), 8/358.

²⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, “Sebebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 36/244-248.

ile kadının kocasının evinde durma zorunluluğu arasında aklın kavrayacağı bir münâsebet bulunmamaktadır.

Usul-i fıkıhta menât kavramının kullanıldığı diğer bir anlam ise makâsıd-ı şâri olarak da ifade edilen hikmettir. Hikmet ise hükmün konuluş amaç ve gayesi anlamında kullanılmaktadır. Nitekim son dönem usûlcülerden Hallâf, iddetin hikmetleri bahsinde menât kavramını bu anlamda kullanmaktadır.²¹

1.1.1. Usûlcülerce Menât Kavramının Kullanımı

Yukarı da aktarılan tanımlardan yola çıkarak usûlcülerin menât kavramını şu manalarda kullandığı söylenebilir:

1. Usûlcüler menâtı mutlak olarak kullandıklarında bununla hükmün kendisine dayandırıldığı, hükme alamet kılınan ve “menâtu’l-hüküm” olarak da ifade edilen “illeti” kastetmektedirler.

2. Menât, illet değil bilakis “sebeb” manasında kullanılmaktadır.

3. Menât, barındırdığı lugavî anlam itibarıyla “illet” manasında ve illet mahallinde kullanılmıştır.

4. İllete menât denmesi mecâzi’dir. Zira soyut olan hüküm ve hükmün dayanağı olan illet, somut bir şeyin başka somut bir şeye bağlanması gibi düşünülmüş, ma’kûlün (soyut olan) mahsûsa (somut olan) teşbih edilmesi yoluyla mecaz yapılmıştır.

5. Menât, hükmün bulunduğu yer ve mahal (müteallak) manasında kullanılmıştır. Hükmün müteallakı ise ictihâd ve derin araştırma ile illete ulaştıran şeydir. Nitekim Hanefiler menâtı bu anlamda kullanmaktadırlar.

6. Menât, hükmün konuluş amaç ve gayesi anlamında olan *hikmet* kavramı yerinde kullanılmaktadır.

7. Menât, illet anlamında değil bilakis *vasıf* (nitelik) anlamında kullanılmıştır

1.1.2. Menât Kavramının Tarihsel Gelişimi

İlet manasında kullanılan ve işlev olarak illet gibi kabul edilen menât kavramının tarihsel gelişimi noktasında yaptığımız araştırma neticesinde tespit

²¹ Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 302.

edebildiğimiz kadarıyla bu kavramı ıstilahî anlamda ilk olarak kullanan hicri 368/979 yılında vefat eden ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ine oğlu Abdullah ile birlikte birçok hadis ilâve eden ve döneminde "Müsnidü'l-İrâk" diye tanınan hadis âlimi Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân b. Mâlik b. Şebîb el-Bağdâdî el-Ğatîî'dir.²²

Ğatîî, *Ğava'idu'l-Uşûl ve Me'âkidu'l-Fuşûl* adlı eserinde menât kavramını hem luğavî olarak hem de ıstilahî olarak izah etmekte ve bu kavramın üçlü tasnifini de kavramsal olarak açıklamaktadır.²³

Ğatîî'den sonra tarihsel olarak sırasıyla İbn Şihâb el-'Ukberî (ö.428/1037),²⁴ el-Cuveynî (ö.478/1086),²⁵ es-Sem'ânî (ö.489/1096),²⁶ el-Gazzâlî (ö.505/1112),²⁷ Ebû Bekr İbnu'l-'Arabî (ö.543/1149),²⁸ İbnu'd-Dehhân (ö.592/1196), er-Râzî (ö.606/1210),²⁹ el-Ebyârî (ö.616/1219),³⁰ İbn Kudâme el-Makdisî (ö.620/1223),³¹ Âmidî (ö.631/1234),³² İbnu't-Tilmisânî (ö.644/1246),³³ Âlu Teymiyye (ö.652/1254),³⁴

²² Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân b. Mâlik b. Şebîb el-Bağdâdî el-Ğatîî, *Ğava'idu'l-Uşûl ve Me'âkidu'l-Fuşûl* (Kuveyt: Dâru'r-Rekâ'iz, 1439), 1/154; M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/104-105.

²³ el-Ğatîî, *Ğava'idu'l-Uşûl*, 1/155-156.

²⁴ Ebû 'Alî el-Hasan b. Şihâb İbn Şihâb el-Ukberî, *Risâletun fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Bedr b. Nâşir (Kuveyt: Letâ'if li-Neşri'l-Kutub, 1438/2017), 1/59.

²⁵ Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *el-Burhân fî 'Uşûli'l-Fıkh*, thk. Şalâh b. Muhammed b. 'Avîda (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1997), 2/107.

²⁶ Ebû'l-Muzaffer Manşûr b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Ğavâtu'u'l-Edille fî'l-'Uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâ'il eş-Şâfi'î (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1999), 2/81.

²⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustaşfa* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1417), 2/248; Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ğalîl*, 130; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, ed. Muhammed Hasan Heyto (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1998), 516.

²⁸ Ebû Şucâ' Muhammed b. 'Alî b. Şu'ayb Faḥruddîn İbnu'd-Dehhân, *Takvîmu'n-Nazar fî Mesâilîn Hilâfiyyetin Zâ'i'a ve Nebezin Mezhebiyyetin Nâfi'a*, thk. Şâlih b. Nâşir b. Şâlih el-Huzeym (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1422/2001), 1/261.F

²⁹ Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl fî 'ilmi usûli'l-fıkh*, ed. Tâha Câbir Feyyâz Alvânî, 3. bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418), 5/137,229.

³⁰ el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve'l-Beyân*, 3/446.

³¹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ'î İbn Kudâme el-Makdisî, *Ravḍatu'n-Nâzir ve Cennetu'l-Munâzir fî Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (b.y.: Muessesetu'r-Reyyân, 1423/2002), 2/149,150,165.

³² Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İḥkâm fî Uşûli'l-Aḥkâm*, thk. 'Abdurrezzâk 'Afîfî (Beyrut; Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, t.y.), 4/45.

³³ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed el-Fihri İbnu't-Tilmisânî, *Şerḥu'l-Me'âlim fî Uşûli'l-Fıkh*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1419/1999), 2/274.

³⁴ Ebu'l-Berekât Mecdudî 'Abdisselâm b. 'Abdillâh b. el-Ḥaḍr b. Muhammed İbn Teymiyye el-Harrânî Âlu Teymiyye, *el-Müsvedde fî 'Uşûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Muḥyiddîn 'Abdulhamîd (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y.), 2/237,387.

es-Sirâcu'l-Urmevî (ö. 682/1283),³⁵ el-Karâfi (ö. 684/1285),³⁶ İbnu's-Sâ'atî (ö. 694/1295),³⁷ es-Siğnâkî (ö. 711/1311),³⁸ el-Hindî (ö. 715/1315),³⁹ et-Tûfî (ö. 716/1316),⁴⁰ 'Alâ'uddîn el-Buhârî (ö.730/1330),⁴¹ İbn Cuzeyy (ö.741/1341),⁴² İbnu'l-Kayyim (ö. 751/1350),⁴³ Takiyyuddîn es-Subkî (ö.756/1355),⁴⁴ Şemsuddîn İbn Muflih (ö. 763/1362),⁴⁵ el-İsnevî (ö. 772/1371),⁴⁶ el-Bâbertî (ö. 786/1384)⁴⁷ ve eş-Şâtîbî (ö. 790/1388)⁴⁸ olmak üzere usûlcüler menât kavramını bazen lugavî manada bazen ise hem luğavi hem de ıstılâhî anlamında kullanmışlardır.

Yukarıda isimleri zikredilen alimlerin konu ile ilgili görüşleri incelendiğinde şöyle bir çıkarım yapılabilir: Menât kavramı ve bu kavramın müsellemler ve illet tespit yöntemlerinden kabul edilen üçlü tasnifi daha çok Mütakellimîn (Şafîiyye) ekolüne mensup usûl âlimlerince kullanılıp geliştirilmiştir.⁴⁹ Zira klasik dönem

³⁵ Sirâcuddîn Maḥmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî es-Sirâcu'l-Urmevî, *et-Taḥsîl mine'l-Maḥşûl*, thk. 'Abdulḥamîd 'Alî Ebû Zuneyd (Beyrut: y.y., 1408/1988), 2/158,208.

³⁶ Ebu'l-'Abbâs Aḥmed b. İdrîs el-Karâfî, *Nefâ'isu'l-Uşûl fî Şerḥi'l-Maḥşûl*, thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûdî ve 'Alî Muḥammed Muavviḍ (b.y.: y.y., 1416/1995), 7/3086; el-Karâfî, *Şerḥu Tenkîh*, 388.

³⁷ Muẓafferuddîn Aḥmed b. 'Alî b. es-Sâ'atî İbnu's-Sâ'atî, *Bedî'u'n-Nizâm*, thk. Sâ'd b. Ğarîr b. Meḥdî es-Selmâ (b.y.: y.y., 1405/1985), 2/621.

³⁸ el-Huseyn b. 'Alî b. Huccâc b. 'Alî Ḥusameddîn es-Siğnâkî es-Siğnâkî, *el-Kâfi Şerḥu'l-Bezdevî*, thk. Faḥruddîn Seyyid Muḥammed Kânî (b.y.: y.y., 1422/2001), 4/1658.

³⁹ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdurrahîm el-Urmevî el-Hindî, *Nihâyetu'l-Vuṣûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, thk. Şâlih b. Suleymân el-Yûsuf ve Sa'd b. Sâlim es-Sevîḥ (Mekke: y.y., 1416/1996), 1/19.

⁴⁰ Ebu'r-Rebi' Suleymân b. 'Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarsarî et-Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari'r-Ravḍa*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1407/1987), 1/479.

⁴¹ Alâuddîn Abdülazîz b. Aḥmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr Şerḥu Uşûli'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.), 3/284.

⁴² Ebû'l-Kâsim Muḥammed b. Aḥmed b. Muhammed el-Kelbî el-Ğirnâtî İbn Cuzeyy, *Takrîbu'l-Vuṣûl ilâ 'ilmi'l-Uşûl*, thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl (b.y.: y.y., 1424/2003), 188.

⁴³ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dimaşkî el-Ḥanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkî'in 'an Rabbi'l-'Âlemîn*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen Âlu Suleymân (b.y.: y.y., 1423), 5/103.

⁴⁴ Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. 'Abdulkâfî b. 'Alî b. Temmâm b. Ḥâmid Takiyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc fî Şerḥi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1995), 3/81.

⁴⁵ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Muflih b. Muhammed er-Râmîni el-Ḥanbelî Şemsuddîn İbn Muflih, *Uşûlu'l-Fikḥ*, thk. Feḥd b. Muhammed es-Sedeḥân (b.y.: y.y., 1420/1999), 3/1300.

⁴⁶ Ebû Muhammed 'Abdurrahîm b. el-Ḥasen el-İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl Şerḥu Minhâci'l-Vuṣûl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/1999), 335.

⁴⁷ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Muhammed b. Maḥmûd el-Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd Şerḥu Muḥtaşari İbn Ḥâcib*, thk. Dayfullâh b. Şâlih b. 'Avn el-'Umerî ve Terḥîb b. Rubey'ân ed-Düsîrî (b.y.: y.y., 1426/2005), 2/536.

⁴⁸ İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ğirnâtî eş-Şâtîbî, *el-Muvâfaqât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân (b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997), 3/311.

⁴⁹ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikḥ*, ed. Salâh b. Muhammed b. Uveyza (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 2/218; Ebû'l-Muẓaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâṭi'u'l-edille fî'l-uşûl*, ed. Muhammed Ḥasan Muhammed Ḥasen İsmail eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/81; el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 2/238; el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ğalîl*, 287; el-Gazzâlî, *el-Menḥûl*, 441.

Fukahâ (Hanefîyye) ekolüne mensup alimlerin usûl eserlerinde bu kavramın tasnifine rastlanmaz. Ancak klasik sonrası dönemde Sadrüşşerîa, Kirmastî ve Hâdimî menâtın nevelerinden olan tenkîhu'l-menâtı ayrı bir illet tespit yöntemi olarak kabul edip sunarken Molla Fenârî ise sebr ve taksîmin bu isimle de anıldığını ifade etmektedir.⁵⁰

Yine Fukahâ ve Mütekellimîn usûlünü memzuc yöntemle ele alan İbnü'l-Hümâm, *et-Taḥrîr* isimli usûl eserinde Hanefîler'in bu tasnifteki gibi bir yöntemi olmasa da bu üçlü tasnifin ve özellikle tenkîhü'l-menât'ın anlamıyla amel ettiklerini ifade etmektedir. Zira İbnü'l-Hümâm tenkîhü'l-menâtın manasıyla amel etmenin her bir müctehid için vacip olduğunu düşünmektedir. Aksi halde illetin varlığıyla beraber hükmün yokluğuna dair istidlalde bulunmak kaçınılmaz olurdu. Çünkü hükümler illetlerle kaimdir.⁵¹

İbnü'l-Hümâm'ın *et-Taḥrîr* isimli eserini şerheden öğrencisi İbn Emîru Hâc ise Hanefîler'in ihâle (münâsebe) yoluyla tahrîcî'l-menât ve tahkîku'l-menât ictihâdına kavramsal olarak isimlendirme yapmadıklarına dikkat çekerek İbnü'l-Hümâm'ın eserinde “Bunların külli olarak manalarıyla amel edildi” demesine karşı çıkar ve illet tespitinde “Bunların ğâlibî olarak manalarıyla amel edildi” denmesinin daha uygun düşeceğini ifade eder.⁵² Nitekim es-Sirâcu'l-Urmevî de Hanefîlerin menât kavramının üç kısmından biri olan tenkîhu'l-menâtı “*istidlal*” diye isimlendirdiklerini ifade etmektedir.⁵³

Menât ile illet kavramları arasında sıkı bir ilişki bulunduğu hatta kimi zaman birbirinin yerine kullanıldığından dolayı aşağıda illet konusu müstakil bir başlık altında ele alınacaktır.

1.2. İlet

Sözlükte illet; “*hastalık, insanı ihtiyacını gidermekten alıkoyan etken, zafiyet, sebep, devam, tekrar, bir şeyin meydana gelmesinde ya da yok edilmesinde etkili olan âmil, bulunduğu yerde değişiklik meydana getiren faktör ve gerekçe*” gibi anlamlara

⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. İlyas Yıldırım, *Hanefî Usûl Geleneğinde İlet Tespit Yolları* (1. Bs. Ankara; İlâhiyât Yayınları, 2020) 51.

⁵¹ Ebû 'Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbn 'Emîri'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-Taḥbîr 'ala Taḥrîri'l-Kemâl b. Humâm* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983), 3/192,193.

⁵² İbn Emîri'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-Taḥbîr*, 3/193.

⁵³ es-Sirâcu'l-Urmevî, *et-Taḥşîl*, 2/208.

gelmektedir.⁵⁴ İletin sözlük anlamı için zikrettiğimiz bu manalardan son ikisi, kelimenin terim anlamına yakın manalar barındırmaktadır. Zira fıkıh usûlü eserlerinde illet kavramı daha çok “*bulunduğu yerde değişiklik meydana getiren âmil*” olarak açıklanır. Yine söz konusu eserlerde kişide meydana getirdiği fizikî ve rûhi değişim, bedeni tamamen kuşatması ve kişinin vücudunda meydana getirdiği rahatsızlık sebebiyle hastalığa illet denildiği de ifade edilmektedir.⁵⁵

Usûlcüler eserlerinde, illetin değişik birçok anlamından özellikle hastalık anlamına vurgu yapmakta ve bu kelimenin lugavî anlamıyla ıstilahî anlamı arasında bağlantı kurmaktadır. Bunun sebebi ise hastalığın insan vücudunda meydana getirdiği değişiklik gibi illetinde hükmün varlığı ya da yokluğu hususunda benzer bir değişiklik meydana getirmesidir. Bundan dolayı söz konusu kelimenin sözlük ve ıstilahî anlamları arasında bir münâsebet ilişkisi kurulmakta ve özellikle hastalık anlamına vurgu yapılmaktadır.⁵⁶

Usul-i fıkıh ilminde, kıyas'ın en mühim konusu olan illet, en karmaşık, hakkında en çok münakaşa yapılan, en çok önemsenen ve üzerinde en çok durulan konulardan biri olmuştur. ⁵⁷ Zira klasik usûl kaynaklarını incelediğimizde illetin ıstilahî tarifi ile ilgili pek çok tanım ve değerlendirmenin yapıldığı, farklı yaklaşımların

⁵⁴ Ebû Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Atîâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), 5/1773; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Heyet (Beyrut: y.y., 1403/1983), 201; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Ğazvîni İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fıkr, 1979), 4/12; Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 11/470; Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Hamevî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, t.y.), 2/426.

⁵⁵ el-Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/9; el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ğalîl*, 20; el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 2/362; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 413.

⁵⁶ el-Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/9; el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ğalîl*, 20; el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 2/362.

⁵⁷ el-Ğatî'î, *Ğava'idu'l-Uṣûl*, 1/57-58; el-Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/10; Ebû Zeyd 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Omer b. 'İsâ ed-Debûsî, *Takvîmu'l-Edille fî'l-Uṣûli'l-Fıkh*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis (b.y.: y.y., 1421/2001), 1/16; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Kahire: Dâru'l-Ğadîş, 1404), 5/100; Muhammed b. 'Alî eş-Ṭayyib el-Başrî el-Mu'tezilî Ebû'l-Huseyn el-Başrî, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403), 1/108; es-Sem'ânî, *Ğavâṭi'u'l-Edille*, 2/140; el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 2/237; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Kurtubî İbn Ruşd, *ed-Darûri fî 'Uṣûli'l-Fıkh = Muhtaşaru'l-Mustaşfâ*, thk. Cemâluddîn el-'Alevî (Beyrut: y.y., 1994), 126; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî Uṣûli'l-Ahkâm*, thk. 'Abdurrezzâk 'Afîfî (Beyrut; Dimaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, t.y.), 2/164; İbn Kudâme, *Ravḍatu'n-Nâzir*, 2/145.

sergilendiği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bu itibarla; usûl alimlerinin illetin tanımına olan yaklaşımlarını göstermek amacıyla, farklı görünen tanımları, ilgili münakaşaları, verilen cevap ve yapılan reddiyeleri usul-i fıkıh ekolleri bağlamında açıklamaya çalışılacaktır.

1.2.1. Fukahâ Ekolüne Göre İlet

Usûl ekolleri içerisinde usul-i fıkıh ilmini bir mezhebe güçlü bir şekilde bağlı ve fûrû-i fıkıh hükümleriyle direkt irtibatlı şekilde inceleyip buna göre hareket sergileyen, usûlî kural, ilke ve esasları ortaya koymada ve akıl yürütmede tikel (özel) verilerden yola çıkarak tümel (genel) sonuç çıkarma (tümevarım) işlemine ağırlık veren fukahâ ekolü, Hanefî usûlcülerle özdeşleştirilmiştir.⁵⁹ Fukahâ ekolüne mensup usûlcülerin illete yönelik yaptığı tanımlara bakıldığında alimlerin bu hususta değişik tanımlar yaptığı, tanımların mana olarak birbirine yakın fakat lafzî olarak birbirinden ayrıştığı görülmektedir. Şöyle ki;

Kerhî (ö.340/951), hükmün illeti ile hükmün hikmetini tefrik babından illetin “*Mûcip (her zaman hükmün varlığını gerektiren) olduğunu, hikmetin ise mûcip olmayan (her zaman hükmün varlığını gerektirmeyen) şey.*”⁶⁰ olduğunu ifade eder.

Şâî (ö. 344/955) ise “*hükmün ispatını gerektiren ve hükme münasip olan bir vasfın bulunmasıyla kendisine hükmün izafe edildiği durum.*”⁶¹ olarak açıklar. Ancak ona göre buradaki hükmün izafeti şeriatın şهادetiyle değil vasfın münâsebetiyle olduğudur.⁶²

⁵⁸ el-Ķatî’î, *Ķava’idu’l-Usûl*, 1/57-58; Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/10; Ebû Zeyd ‘Abdullâh b. Muḥammed b. ‘Omer b. ‘Îsâ ed-Debûsî, *Taḳvîmu’l-Edille*, thk. Ḥalîl Muḥyiddîn el-Meyyis (b.y.: y.y., 1421/2001), 1/16; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-İḥkâm*, (Kahire: Dâru’l-Ḥadîṣ, 1404), 5/100; Muḥammed b. ‘Alî eṭ-Ṭayyib el-Baṣrî el-Mu’tezilî Ebû’l-Ḥuseyn el-Baṣrî, *el-Mu’temed*, 1/108; es-Sem’ânî, *Kavâti’u’l-edille*, 2/140; el-Gazzâlî, *el-Mustaṣfâ*, 2/237; Ebu’l-Velîd Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. Ruṣd el-Ḳurtubî İbn Ruṣd, *ed-Ḍarûrî fi’Uṣûli’l-Fıkh = Muḥtaṣaru’l-Mustaṣfâ*, thk. Cemâluddîn el-‘Alevî (Beyrut: y.y., 1994), 126; Ebû’l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyiduddîn es-Sa’lebî el-Âmidî, *el-İḥkâm*, thk. ‘Abdurrezzâḳ ‘Afîfî (Beyrut; Dimaşk: el-Mektebu’l-İslâmî, t.y.), 2/164; İbn Kudâme, *Ravḍatu’n-Nâzir*, 2/145.

⁵⁹ Asım Cüneyd Köksal- İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 201-210.

⁶⁰ Ebû’l-Ḥasen ‘Ubeydullâh b. el-Ḥuseyn el-Kerhî, *Usûlu’l-Kerhî* (Maṭba’atu Câvid, t.y.), 10.

⁶¹ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk Ebû Alî eṣ-Şâî, *Uṣûlu’ş-Şâî* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, t.y.), 338.

⁶² Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk Ebû Alî eṣ-Şâî, *Uṣûlu’ş-Şâî* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, t.y.), 338.

Cessâs (ö.370/981), “*el-Fuṣûl*” isimli eserinin bir yerinde illet için “*Bir şeyin varlığı için bulunması gereken sebep.*”⁶³ tanımını yaparken başka bir yerde ise “*hakikatte illet, hükmü mûcip olan şey.*”⁶⁴ olarak açıklar. Ayrıca O, “*hükümlerin illetlerden soyutlanmış olarak var olmalarının imkânsız olduğunu*” vurgular.⁶⁵

Debûsî’nin (ö. 430/1039) yaptığı tanım ise “*şer’î hükümlerin kendisine taalluk ettiği ve şer’î naslardan istinbat yoluyla elde edilen manalar*” şeklindedir.⁶⁶

Serahsî (ö.483/1090)’ye göre ise illet, “*şer’î naslardan istinbat yoluyla elde edilen ve bulunduğu yerde değişiklik meydana getiren manadır.*”⁶⁷

Semerkindî (ö. 539/1144), şart ve illetin birbirinden farklı şeyler olduğunu ifade kabilinden illetin “*hükümde müessir vasıf*” olduğunu açıklarken, şartın ise böyle olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁸

Dolayısıyla fukaka ekolüne mensup usûlcüler illet için bazen “*hükme münasip ya da müessir vasıf, sebep, bulunduğu yerde değişiklik meydana getiren mana*” ifadelerini kullanırken, bazen de “*mûcip*” kavramını ya da Serahsî’nin yaptığı gibi illetin luğavî manasından hareketle bu kavramı tarif etmişlerdir.

Tanımlarda geçen “*vasıf*” kaydı cins manasını taşımaktadır. Zira tariflerdeki vasıf, cins içindir ve bu cins “*muarrif*” (*hükümün varlığına delalet eden şey*)”⁶⁹ ya da “*müessir*” (*ateşte yakıcılık vasfının olması gibi bir şeyin var olmasında veya ortaya çıkmasında etkili olan nesne veya durum*)”⁷⁰ olan her şeye şamildir. Müessir kaydı ise “*alamet*” kavramını hariç tutmak içindir. Zira alametin hükme tesiri olmadığından illet olamaz. Ayrıca tanımlardaki “*müessir*” kavramı, “*mûcip*” kavramı manasında da kullanılmaktadır. Bu iki kavramın taşıdığı anlam bir olduğu için yapılan tariflerin benzer olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹ Bu itibarla; fukahâ ekolüne mensup usulcülerin illetin tanımında değişik ve fakat aynı anlamı taşıyan kavramlar kullandıkları

⁶³ el-Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/9.

⁶⁴ el-Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/10,137.

⁶⁵ el-Cessâs, *el-Fuṣûl*, 4/10,137.

⁶⁶ ed-Debûsî, *Taḳvîmu’l-Edille*, 1/14.

⁶⁷ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Mizânü’l-usûl fî netâ’ici’l-’ukûl*, ed. Muhammed Zekî Abdülber (Katar: Metâbiu’d-Devhati’l-Hadîse, 1404), 127.

⁶⁸ Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1414), 2/301.

⁶⁹ et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravza*, 3/315; Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi’î ez-Zerkeşî, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ fî ‘Usûli’l-Fıkh* (b.y.: Dâru’l-Kutubî, 1414/1994), 7/143.

⁷⁰ Ubeydullah b. Mes’ûd Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu’t-Tenkîh*, thk. M. Adnân Dervîş (Beyrut: Dâru’l-Erkam b. Ebî’l-Erkam, 1419), 2/143-144.

⁷¹ ez-Zerkeşî, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ*, 7/144.

müşahede edilmektedir. Ancak Cessâs'ın, illet için “sebeb” kavramını da kullanması o dönemde sebeb illet manasında kullanıldığı izlenimi vermektedir. Zira bazı alimlerce “sebeb” ve “illet” muradif manalı iki kelime kabul edilirken çoğunluğa göre aralarında nüans vardır. Şöyle ki; *sebeb*, şayet akli olarak hüküm ile uygunluk taşır ve aklın idrak edebileceği bir şey olursa hem *illet* hem de *sebeb* ismini alır. Ancak *sebeb* akli olarak hüküm ile uygunluk taşıyorsa sadece *sebeb* ismini alır.⁷²

1.2.2. Mütakellimîn Ekolüne Göre İlet

Usul-i fıkıh ilmi ile iştigal eden usulcülerden bir kısmı aynı zamanda Kelam ilmiyle de meşgul olmuş ve bu alanda şöhret bulmuş kişilerdir.⁷³ Bunun sebebi ise ekseriyeti kelâm ilke ve esaslarıyla doğrudan ilişkili olan usul-i fıkıh kaidelerinin (kural) gözden geçirilerek incelenmesine ihtiyaç duyan kişilerin birçoğunun kelam alimi olmasıdır.⁷⁴ Usul-i fıkıh konularıyla kelâm ilke ve mezhepleri arasında bağ kurma özelliğiyle öne çıkan bu yönetime Mütakellimîn Ekolü denilmiştir. Çünkü fukahâ ekolünün aksine bunlar usul-i fıkıh kaidelerini tümel (genel) verilerden yola çıkarak tikel (özel) sonuçlar çıkarma (tümdengelim) mantıkî ilkeye göre hareket etmişlerdir.⁷⁵

Bu usulcülerin bir kısmı tarafından illetin tanımı şu şekilde yapılmıştır:

Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1045) illeti; “*Fakîhlerin örfünde illet, şer’î hükme tesir eden (müessir) şeydir.*” şeklinde açıklamakta ve bir hükmün şer’î olması ise “*Şer’îattan istifade edilerek elde edildiği zaman olur.*”⁷⁶ demektedir.

Bâcî’ye (ö. 474/1081) göre illet; “*Hükümde etken/sebeb (câlib) olan vasıftır.*”⁷⁷

Sem’ânî (ö. 489/1096) ise illeti; “*Hükümde mûcib olan ve mûcebten ayrılması düşünülmeyen vasıf ya da hükmün varlığına delalet eden (alâmet) şeydir.*” Şeklinde ifade edip açıklamaktadır.⁷⁸

⁷² Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 115.

⁷³ Köksal- Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, 42/201-210.

⁷⁴ Köksal- Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, 42/ 201-210.

⁷⁵ Köksal- Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, 42/201-210.

⁷⁶ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu’temed*, 2/200.

⁷⁷ Ebû'l-Velîd Suleymân b. Halef el-Bâcî, *el-Hudûd fi’l-Uşûl*, thk. Muḥammed Ḥasen İsmâ’îl (Beyrut: y.y., 1424/2003), 120.

⁷⁸ es-Sem’ânî, *Kavâti’u’l-edille*, 1/75.

Gazzâlî'nin illet tanımı da “*Vasfın zatıyla değil şeri'atın o vasfı illet kılmasıyla hükümde müessir olan vasıftır.*”⁷⁹ şeklindedir.

Râzî illet için; “*Şer'i illet, şeri'atın hükümde müessir kıldığı ve hükme münasip olan vasıftır*”, der.⁸⁰

Âmidî, illetin emâre ve alâmet manasında kullanılması noktasında ihtilafın bulunduğunu, tercih edilenin ise illetin “*Şer'i hükmün konulmasında bâis vasıf*” olduğudur.⁸¹

Beyzâvî (ö. 685/1286) ise illeti, “*Şari'in belirlemesiyle hüküm için muarriif olan vasıf*” şeklinde tanımlar.⁸²

Mütekellimîn ekolü mensubu usulcülerin illet tanımlarını incelediğimizde bu tanımlarda Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Gazzâlî ve Râzî illet tanımında “*müessir*” kavramını; Bâcî, lügavî olarak “*sebeb*” manasında, kavramsal olarak “*te'sir*” manasında kullanılan “*câlib*” kavramını, Sem'ânî ile Beyzâvî “*alâmet*” anlamında kullanılan “*muarriif*” kavramını; Âmidî ise “*bâis*” kavramını kullanmaktadır.

İlletin tanımında bu kavramların tercih edilmesi, usulcülerin hükümlerin illetlerine olan yaklaşımlarını yansıtmaktadır. Şöyle ki; Müessir, bir şeyin ortaya çıkmasında ya da bir şeyin meydana gelmesinde etken olan şeydir. Mesela, ateşte yakıcılık özelliğinin etken olması gibi. Dikkatle bakılırsa burada vasıf bizzat hükmün varlığında etkili olmaktadır. Yani hükmün varlığının illetin varlığına bağlı olduğu, illet olacak vasfın bulunmaması durumunda hükmün de olmayacağıdır.⁸³ Alâmet ise bir hükmü tarif ve beyan eden olup o hükmün gerekliliği kendisine bağlanmayan şeydir. Yani alâmette bulunan vasıf bizzat hükmün varlığını oluşturmamaktadır.⁸⁴ Dolayısıyla Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Gazzâlî ve Râzî'nin illet tanımları, Sem'ânî ile Beyzâvî'nin illet tanımlarından bu noktada ayrışmaktadır.

⁷⁹ el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Galîl*, 20-21.

⁸⁰ er-Râzî, *el-Maḥṣûl*, 5/273.

⁸¹ el-Âmidî, *el-İḥkâm*, t.y., 3/202.

⁸² el-İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, 318.

⁸³ İbn Hazm, *el-İḥkâm*, 8/563; 'Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcu's-Şerî'a İbn Tâci's-Şerî'a, *et-Tavdîḥ fî Ḥall Ḡavâmiḍi't-Tenkih*, t.y., 2/289; Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerḥu't-Telviḥ 'ala't-Tavziḥ li-Metni't-Tenkih fî Usûli'l-Fıkh*, 1. Bs (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996), 1/376.

⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh Usulü: Sadelestirme, Notlandırma, Tahriç*, thk. Şevket Topal v. dğr., 1. Bs (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2021), 314.

Ancak Gazzâlî'ye göre hükümleri bizatihi ortaya koyan vasıflar değildir. Bilakis herhangi bir vasıf ancak şerî'atın onu müessir kılmasıyla hükümlere tesir eder. Gazzâlî'ye göre şerî'at, illet olabilecek vasıf ve bu vasfa bina edilen hüküm arasında bir ilişki var etmiştir. Dolayısıyla illet olan vasfın bulunduğu yerde malul (ona bağlı olarak var olan hüküm) de bulunur. Bunun aksi ise illetin bulunmadığı yerde hükmün de bulunmayacağıdır.⁸⁵

Âmidî'nin yaptığı tanımda “*bais*” kaydını getirmedeki maksadı ise Şari'in hüküm koymadaki asıl amaç ve gayesi olan ve hükmün hikmeti kabul edilen “toplumun yararına olanın alınıp zararına olanın def” edilmesi (celb-i mesâlih ve def-i mefâsid)” ilkesini gerçekleştirmesidir. Yani ona göre illet olacak vasfın, hükmün hikmetini gerçekleştirme noktasında potansiyel kaynak olmasıdır.⁸⁶

Bâcî'nin illet tanımı ise Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Gazzâlî ve Râzî'nin illet tanımıyla paralellik arz etmektedir. Zira O, tanımında “te'sir” manasında kullanılan “câlib” kavramını tercih etmiştir. Çünkü ona göre te'sir; illetin bulunduğu herhangi bir yerde hükmün bulunacağı, illetin bulunmadığı yerde ise hükmün bulunmayacağıdır.⁸⁷ Bu itibarla; fukahâ ekolünün aksine Mütেকellimîn ekolüne mensup usulcülerin illetin tanımında değişik kavramlar kullanması, onların illet olabilecek vasfa farklı anlamlar yüklediklerini göstermektedir. Bu durum ise onların hükümlerin tespitinde farklı sonuçlara ulaşacağı izlenimi vermektedir. Zira farklı sebepler, farklı sonuçlara götürür.

1.2.3. Menât İlet İlişkisi

Daha önce de ifade edildiği üzere menât, hükme alamet olan ve “*menâtu'l-hüküm*” olarak da ifade edilen, mutlak olarak şer'î hükmün kendisine dayandırıldığı “hükmün illeti” anlamında kullanılmaktadır.

Usulcülerin kavramsal düzeyde olan yaklaşım farklılıklarına rağmen genel olarak illet, şer'î naslardan istinbat yoluyla elde edilen ve bulunduğu yerde değişiklik meydana getiren, şerî'atın hükümde müessir kıldığı ve hükme münasip bir vasıf olduğu daha önce beyan edilmişti.

⁸⁵ el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ğalîl*, 20-21.

⁸⁶ el-Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 3/202.

⁸⁷ el-Bâcî, *el-Hudûd fi'l-Uşûl*, 124.

Dolayısıyla illet ve menâtın anlam olarak birbirine yakın olması, şeri’atın hükümleri illetlere mebni kılıp hükümleri illetlere izafe etmesi, her iki kelimenin anlam olarak bulunduğu yerde değişiklik meydana getirmeleri ve illetin hükümlerin varlığına ve yokluğuna alâmet olması sebebiyle menât kavramı, usulcüler tarafından kelimenin luğavî anlamı itibara alınarak illet manasında ve illet konumunda kullanılmıştır. Nitekim Tûfî de bu hususta şöyle demektedir; “illete menât denmesi, hükümlerin illete dayandırılmasındandır.”⁸⁸

Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Karâfî’ye göre bu kullanım hakîkî anlamda olmayıp istiare ve teşbih tarikiyledir. İbn Dakîk el-İd de bu tarz bir isimlendirmenin mecaz-ı luğavî kabilinden olduğunu söylemekteydi. Çünkü onlara göre şer’î hüküm illete izafe edilince bir başkasına dayandırılmış somut şey gibi düşünülmüş ve soyut olanın somut olana benzetilmesi (teşbih-i ma’kul bi’l-mahsus) yoluyla bir mecaz yapılmıştır.⁸⁹

Zerkeşî ise müstenbat illetin mansûs illetten ayrılması için bu kavramın tercih edildiğini söylemektedir. Nitekim ona göre “illet”, mutlak olarak kullanıldığında hem mansûs illete hem de müstenbat illete şamildir.⁹⁰ İki illet arasında ayırım yapmak için ise müstenbat illete menât denildiğini, ifade etmektedir.⁹¹ Çünkü illetin mansus olması kendisinde ictihâdi işlemin yapılamayacağı anlamına gelmemektedir. Zira menât kavramının kısımlarından olan ve illet tespit yöntemlerinden biri olarak kabul edilen tenkîhu’l-menât, mansûs illetin tesbitinde kullanılan bir yöntemdir.⁹²

Dolayısıyla her ne kadar luğavî anlam itibarıyla menât kavramı, bazı usulcülere göre; “*menâtu’l-hüküm*” olarak mutlak anlamda “*illet*” manasında ve “*illet*” konumunda kullanılsa da aslında bu kavramın ifade ettiği anlam, mutlak olarak illet değil aksine müstenbat illettir ve bu açıdan bakıldığında iki kavram arasında umum-

⁸⁸ et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravza*, 3/233.

⁸⁹ Ebü’l-Abbâs Şehabeddin el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi’l-fusûl fî ihtisâri’l-Mahsûl fî’l-usûl* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2004), 301; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muḥîṭ*, 5/255.

⁹⁰ İlet, tespit edilme metodu bakımından; nas tarafından belirlenmiş (mansûs) illet ve ictihâd yoluyla belirlenmiş (müstenbat) illet olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İlet kısımları hakkında detaylı bilgi için bk: Abdulkâkım Abdurrahman Esad es-Sa’dî, “*Mebâhişü’l-’ille fî’l-Kiyâs inde’l-Usûliyyîn*”, 2. Bs (Beyrut: Daru’l-Besâiri’l-İslamiyye, 1421), 169-194.

⁹¹ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muḥîṭ*, 7/322.

⁹² Tuncay Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 134.

husus ilişkisi olduğu ve illetin anlam olarak menâttan daha şümüllü olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca bir kısım usulcülere göre bu kavram aklî (ictihâdî) illet tespit yöntemlerinden bir yöntemdir. İlet tespit yöntemi ise hükümde bulunan vasıflardan illet olmaya elverişli olan vasfı belirleyip tespit etmekten baredir. Bu tespit ise ya aklî (ictihâdî/müstenbat) olarak ya da naklî (mansûs) olarak yapılır.⁹³ Nitekim usulcüler bu kavramın kısımlarını aklî illet tespit yöntemleri üst başlığı altında ele almakta ve bir yöntem olarak kabul etmektedirler.⁹⁴

1.3. İctihâd

Menât kavramının ictihâd faaliyetinin bir türü olması sebebiyle iki kavram arasındaki ilişkinin anlaşılması için öncelikle usul ekollerine göre ictihâd tanıtp ardından kavramların birbiriyle olan ilişkisini, benzerlik ve farkları açıklanmaya çalışılacaktır.

Sözlükte ictihâd; “*gayret göstermek, bütün gücünü kullanmak, istemede ısrarcı olmak, sıkıntı ve meşakkate katlanmak*” anlamındaki “ce-he-de” (جهد) mazi fiilinin ifti’âl (افتعال) masdarından elde edilmiş şeklidir. Bu mastardan türetilen “ictihâd” ise “*bir hususta istenilene ulaşmak için elden gelen bütün çabayı göstermek, o şeyi elde edebilmek için bütün gayreti sarfetmek*” demektir. “İctihâd”ın sülâsî mücerred vezninden masdarı “cehd” veya “cühd” şeklindedir.⁹⁵ Kelimenin “cehd” şeklinde okunması halinde “meşakkat”, “cühd” şeklinde okunması halinde ise “güç” ve “tâkat” anlamına geldiği de ifade edilmektedir.⁹⁶

Aynı mastardan elde edilen cihâd ve mücâhede kelimeleri, kalıp ve şekilleri değişik olsa da “gayret göstermek” müşterek anlamında ictihâd kavramıyla

⁹³ el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/235-241; eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl*, 700.

⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/235-241; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/137; Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 7/322; eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl*, 731.

⁹⁵ Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcü'l-luḡa*, 2/461; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 3/135; Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, 10; H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 3/135; Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 1. Bs (Dimaşk: Dâru'l-Feyhâ; Dâru'l-Menhel Nâşirun, 1431), 93.

örtüşmektedir.⁹⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de "ictihâd" formunda bulunmayan bu kavram bir kısım âyetlerde "cühd" ve "cehd" tarzında sözlük anlamında kullanılmaktadır.⁹⁸

Hadislerde ictihâd, hâkim, yönetici ya da sıradan herhangi bir kişinin doğru hükme veya amaca ulaşmak için "elinden gelen gayreti göstermesi" anlamında kullanılmıştır. Kelimenin bu son anlamda kullanımı, usul ilminde taşıdığı ıstılâhî anlam için başlangıç teşkil edecek niteliktedir. Nitekim "Muaz hadisinde" söz konusu kelime bu son anlamda kullanılmıştır.⁹⁹ Dolayısıyla ictihâd kavramının klasik usul eserlerinin yazımından önce ortaya çıktığı ve ilk devir müctehid imamlar tarafından ıstılâhî anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

İstılâhî olarak ictihâd, usulcüler tarafından farklı şekillerde tanımlanmış olup bu hususta birçok ihtilaf meydana gelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde kavramda meydana gelen anlam genişlemesi, usulcülerin kavrama yaklaşımları ve farklı bakış açıları ihtilafın meydana gelmesinin başlıca etkenlerinden görülmektedir. Söz konusu ihtilafın kaynağı ise ictihâdın konusuyla (müctehedün fih) alakalıdır.¹⁰¹

Gazzâlî, ictihâdın kıyastan daha kapsamlı ve şümullü olduğunu belirtmekte ve sadece illetle alakalı olan ictihâdın tahkîku'l-menât, tenkîhu'l-menât ve tahrîcu'l-menât istinbatı olmak üzere üç kısma ayrıldığını ifade etmektedir.¹⁰² Bundan dolayı imam Şafî'nin ictihâdı kıyasla bir tutma anlayışını hatalı bulmaktadır.¹⁰³ Zira Şafî, kıyas ve ictihâd bir müsemmanın iki farklı ismi olarak kabul etmektedir.¹⁰⁴

Usulcülerin ictihâd kavramına yaklaşımlarını göstermek amacıyla, farklı görünen tanımları ve ilgili ihtilafları usul-i fıkıh ekolleri bağlamında açıklanmaya çalışılacaktır.

⁹⁷ Apaydın, "İctihad".

⁹⁸ el-Mâide 5/53; el-En'âm 6/109; et-Tevbe 9/79.

⁹⁹ Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muḥammed Muhyiddîn 'Abdulḥamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, t.y.), 3/303 (No. 3592); Ebû 'Îsâ Muḥammed b. 'Îsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998), 3/9 (No. 1327).

¹⁰⁰ Bilal Esen, *Haneî usûlcülerinde ictihâd teorisi*, 1. baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 49.

¹⁰¹ İbn Emîru Hâc, *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr*, 3/291; eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl*, 818-820.

¹⁰² el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/237.

¹⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/237.

¹⁰⁴ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *er-Risâle* (Mısır: Mektebetu'l-Halebî, 1358), 1/476.

1.3.1. Fukahâ Ekolüne Göre İctihâd

Fukahâ ekolü içerisinde ictihâd konusuna en geniş yer veren kişi Cessâs'tır. Cessâs ictihâdı şu şekilde tanımlamaktadır: “İctihâd, müctehidin gaye edindiği ve derinlemesine araştırma yaptığı hususta bütün çabasını sarfetmesidir (bezlü'l-mechûd)”. Ancak ona göre bu durum, sonradan meydana gelen ve hakkında şer'î hüküm bulunmayan meselelerin hükümlerini elde etmeye mahsustur. Hakkında şer'î delil bulunan konularda, mevcut delilden yola çıkarak hüküm istidlâlinde bulunma, ictihâd diye isimlendirilemez.¹⁰⁵ Örneğin Allah'a iman ve Resûlün risaletini tasdik bu kabildendir ve ictihâd mahalli değildir. Dolayısıyla şer'î hükümler konusunda da durum aynı şekildedir. Ayrıca ona göre ilim ehlinin geleneğinde ictihâd; “Delilin ve doğruya isabetin bulunmadığı ve zann-ı galibe göre hareket edildiği yerde ortaya konan çabaya”, denir.¹⁰⁶

Cessâs'ın ictihâd hakkında yaptığı bu açıklamalara göre, ona ait tarifi şu şekilde olduğu söylenebilir: “İctihâd, müctehidin gaye edindiği ve derinlemesine araştırma yaptığı, sonradan meydana gelen ve hakkında şer'î hüküm bulunmayan meselelerin hükümlerini elde etme noktasında bütün çabasını sarf etmesidir”.

Serahsî, usul-i fıkıhla ilgili “el-Uşûl” adlı eserinde ictihâd bahsine yer vermemiş ve müstakil olarak da bir ictihâd tanımı yapmamıştır. Ancak eserinin kıyas bahsinde; “Buna (kıyasa) mecazen ictihâd da denilebilir. Çünkü maksadın hasıl olması (şer'î ahkâmın bilinmesi) bütün çabanın sarf edilmesiyledir.”¹⁰⁷ şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Serahsî'nin kıyas için “mecâzi ictihâd” isimlendirmesi, onun, ictihâdın tanımı hakkındaki düşüncesini yansıttığını söylemek mümkündür. Nitekim eserinin başka bir yerinde şer'î ahkâmın bilinmesi hususunda önceki imamların yolunun takip edilmesinin önemine vurgu yapmaktadır.¹⁰⁸ Dolayısıyla ona göre de ictihâdın tanımının şu şekilde olduğu söylenebilir: “Müctehidin, şer'î ahkâmı bilmesi noktasında bütün çabasını sarf etmesidir.”

Hanefi usulcülerden Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin “Takvîmü'l-edille” ve Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin “Uşûlü'l-Pezdevî” adlı eserlerinde ıstılahî anlamda ictihâd kavramının tanımına rastlanmamıştır. Bu da fukahâ ekolünün klasik dönem usul-i fıkıh eserlerinde

¹⁰⁵ el-Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/11.

¹⁰⁶ el-Cessâs, *el-Fuşûl*, 4/11.

¹⁰⁷ es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 2/143.

¹⁰⁸ es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/9.

istilâhî olarak Cessâs'ın ictihâd tanımından başka bir tanımın olmadığı sonucunu ortaya koyduğu neticesine bizi ulaştırabilir.

Klasik dönem usulcülerinden biri olan Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî ise ictihâdî şu şekilde tanımlamaktadır: “*İctihâd, (Muctehidin), usulüne göre şer'î ahkamı elde etme yolunda bütün güç ve tâkatini sarf etmesidir (bezlü'l- vüs 'i).*”¹⁰⁹

Memzûc yöntemle eser telif eden alimlerden biri olan İbnü's-Sââtî ictihâdî şöyle tanımlamaktadır: “*Fakîhin, şer'î ahkamdan herhangi bir şey ile zann-î bilgi elde etmesi hususunda olanca gücünü sarf etmesidir (istifrağu'l-vüs 'i).*”¹¹⁰

Ala'uddin (Abdülazîz) El-Buhârî ise ictihâdî; “*Şer'î ahkamı bilmek için (müctehidin) olanca gücünü sarf etmesidir (bezlü'l-mechûd*”, şeklinde açıklamakta ve bu tanımın usulcülere ait olduğunu ifade etmektedir.¹¹¹

Ayrıca Abdülazîz el-Buhârî, usulcülere atfen naklettiği bu tanımın dışında “temrîz” (قيل) siğasıyla başka tanımlara da yer vermekte ve bu tanımlarda geçen kayıtlara açıklama getirmektedir. Örneğin bu tanımlarda yer alan “şer'î hüküm” kaydı, aklî, hissî (maddî) örfî vb. hükümleri; “zannî bilgi elde etme” kaydı, hakkında nass olan kat'î hükümleri; “fakîh” kaydı ile de fakîh olmayan nahivci ve kelâmcıları tarifi dışında tutmak için olduğunu, söyler. Ona göre fakîh olmayan nahivci ve kelâmcının ilim elde etmek için olanca gücünü sarf etmesi, ictihâd diye isimlendirilemez.¹¹²

Teftâzânî, İbn-i Hümâm ve Molla Fenârî'nin ictihâd tarifleri ise İbnü's-Sââtî'nin yaptığı tanımla aynıdır. Ancak Teftâzânî, “*istifrağu'l-vüs 'i*” kaydının, “*fakîhin daha fazlasını yapmaktan aciz kalacak şekilde çaba harcaması*”, anlamında olduğunu ifade etmektedir. Molla Fenârî ise söz konusu kaydın “*fakîh olmayanların çabasının*” dışarıda bırakılması için konduğunu ifade etmektedir.¹¹³

¹⁰⁹ Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdülmecîd Türkî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 201.

¹¹⁰ İbnü's-Sâ'atî, *Bedî'u'n-Nizâm*, 2/665-666.

¹¹¹ Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî 'Alâ'uddîn el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr şerhu 'Usûli'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.), 4/14.

¹¹² 'Alâ'uddîn el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/14.

¹¹³ Mes'ûd b. 'Omer b. 'Abdullâh et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telviḥ 'ale't-Tavḍiḥ* (Mısır: Mektebetu Şabîḥ, t.y.), 2/235; İbn 'Emîrî'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-Taḥbîr*, 3/291; Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî el-Fenârî, *Fuṣûlu'l-Bedâi' fî 'Usûli's-Şerâ'i*, thk. Muhammed Huseyn Muhammed Hasen İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/474.

Fukahâ ekolüne mensup usulcülerin tanımlarına bakıldığında bunların anlam itibarıyla birbirlerine yakın oldukları görülmektedir. Zira tanımlardaki farklılık sadece lafızlardadır. Ayrıca bu tanımların önce lügavî daha sonra ıstilahî anlamları açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun da sebebi ictihâd kelimesinin ıstilahî anlamıyla lügavî anlamı arasındaki münâsebetten kaynaklandığı düşünülmektedir.

Nitekim yapılan tanımlarda “*bezl-i mechûd*” ve “*istifragu’l-vüs’i*” ifadeleriyle ictihâdın lügavî anlamına atıfta bulundukları anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Bu itibarla; Cessâs, Serahsî ve memzuc eser veren sonraki Hanefî usulcülerden Abdülazîz el-Buhârî’nin “*bezlü’l mechûd*”; İbnü’s-Sââtî, Teftâzânî, İbn-i Hümâm ve Molla Fenârî’nin “*istifragu’l-vüs’i*”; klasik sonrası dönem usulcülerden olan Lâmişî’nin ise “*bezlü’l-vüs’i*” kavramını kullanmayı tercih ettiği görülmektedir.

1.3.2. Mütakellimîn Ekolüne Göre İctihâd

Mütakellimîn ekolüne mensup usulcülerin eserlerini incelediğimizde bazı usulcülerin ictihâd kavramını önce lügavî ardından ıstilahî olarak ele aldıkları görülmektedir.¹¹⁵ Ancak diğer bir kısım usulcünün lügavî anlama hiç temas etmediği de müşahade edilmektedir. Nitekim Gazzâlî öncesi yazılan ve Mütakellimîn ekolünün temel eserlerinden sayılan eserlerde durum bu şekilde izlenmektedir.¹¹⁶

Gazzâlî ise ictihâd kavramını önce lügavî ardından ıstilahî olarak incelemiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla bu kavramın hem lügavî hem de ıstilahî anlamlarının verilmesi yaklaşımının, Mütakellimîn ekolünde ilk olarak Gazzâlî ile başladığı ve ondan sonra aynen devam ettiği anlaşılmaktadır.

Gazzâlî, ictihâd kelimesini lügavî olarak; “*herhangi bir işi yapma noktasında çaba göstermek ve bütün gücü kullanmak*” olarak açıklar. Bunun için ise “*bezlü’l-mechûd* ve *istifragu’l-vüs’i*” kelimelerini kullanır ve ictihâdın ancak külfet ve

¹¹⁴ Cessâs, *el-Fușûl*, 4/11; el-Lâmişî, *Kitâb*, 201; ‘Alâ’uddîn el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr şerhu’l-Uşûli’l-Pezdevî*, 4/14.

¹¹⁵ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, 6/6; İbn Kudâme, *Ravdatu’n-Nâzir*, 2/333; Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 4/162; Sirâcu’l-Urmevî, *et-Taḥşîl*, 2/281; Ebu’l-‘Abbâs Aḥmed b. İdrîs el-Ḳarâfî, *Cuz’u min Şerhi Tenkîhi’l-Fușûl fî ‘İlmi’l-‘Uşûl* (Mekke: Risâletu ‘İlmiyye, 1421/2000), 2/436; el-Ḳarâfî, *Şerhu Tenkîh*, 429; Tûfî, *Şerhu Muḥtaşari’r-Ravḍa*, 3/576; Taḳiyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc*, 3/236; İsnevî, *Nihâyetu’s-Sûl*, 394.

¹¹⁶ Ebû’l-Huseyn el-Baṣrî, *el-Mu’temed*, 2/161; Cuveynî, *el-Burhân*, 2/18; Ebû’l-Me’âlî ‘Abdumelik b. ‘Abdullâh el-Cuveynî, *el-Varâkât*, thk. ‘Abdullaṭîf Muḥammed el-‘Abd (b.y.: y.y., t.y.), 31; Sem’ânî, *Ḳavâṭi’u’l-Edille*, 3/307.

¹¹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/382.

meşakkat gerektiren işlerde olabileceğini dolayısıyla değirmen taşı gibi ağır ve külfetli bir şeyin taşınmasında “ictihâd” kelimesinin kullanılabileceğini, hardal tanesi gibi taşınmasında külfet ve meşakkat bulunmayan bir işte ise bu kelimenin kullanılamayacağını söylemektedir.¹¹⁸

Gazzâlî’nin ictihâdın lugavî anlamı için kullandığı bu kelimeler, usulcüler tarafından ictihâd kavramının tanımında kullanılmış ve bir kısım usulcüler “*bezlü’l-mechûd*” isim tamlamasına tanımlarında yer verirken diğer bir kısmının da “*istifrağü’l-vüs’î*” tamlamasını kullandığı görülmektedir.¹¹⁹

Ayrıca Gazzâlî, fakîhlerin ıstılahında ictihâdın; “*Şer’î hükümleri bilme hususunda müctehidin çaba harcaması*”, şeklinde olduğunu ifade ettikten sonra “tam ictihâd” kavramına değinmekte ve ictihâdı şu şekilde tanımlamaktadır: “(Müctehidin) *şer’î hükümleri elde etme hususunda daha fazlasını yapmaktan aciz kalacak şekilde çaba harcamasıdır*”.¹²⁰

Gazzâlî’den bir asır sonra vefat etmiş olan Hanbeli usulcü İbn Kudâme’nin yaptığı ictihâd tanımı hem lugavî olarak hem de ıstılahî olarak Gazzâlî’nin yaptığı tanımın neredeyse birebir aynısıdır. Bu durum; İbn Kudâme’nin, Gazzâlî’nin tanımını olduğu gibi benimsediğini açık bir şekilde göstermektedir.¹²¹ Bunun sebebinin ise İbn Kudâme’nin eserini yazarken Gazzâlî’nin *el-Mustasfâ*’sını esas almasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.¹²²

Mütekellimîn ekolünün önde gelen isimlerinden Râzî, ictihâdı; “*Kınanma gerektirmeyen (yani ictihâd faaliyetinde bulunanın günahkâr olmayacağı) bir mesele üzerinde derinlemesine araştırma yaparken bütün çabanın harcanmasıdır*”, şeklinde tanımlamakta ve bundan dolayı usul meselelerinin değil de furû-i fıkıh meselelerinin ictihâd diye isimlendirildiğini, bu işlemi yapana da müctehid dendiğini, açıklamaktadır.¹²³

¹¹⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/382.

¹¹⁹ Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 6/6; İbn Kudâme, *Ravḍatu’n-Nâzır*, 2/333; Âmidî, *el-İḥkâm*, t.y., 4/162; Sirâcu’l-Urmevî, *et-Taḥşîl*, 2/281; Kârâfî, *Cuz’u min Şerḥi Tenkîhi’l-Fuṣûl*, 2/436; Tûfî, *Şerḥu Muḥtaşari’r-Ravḍa*, 3/576; İbn Cuzeyy, *Takrîbu’l-Vuṣûl*, 194.

¹²⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/382.

¹²¹ İbn Kudâme, *Ravḍatu’n-Nâzır*, 2/333.

¹²² Ferhat Koca, “Ravzatu’n-Nâzır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/476-477.

¹²³ Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 6/6.

Mâlikî usulcülerden Karâfî'nin yaptığı tanım Râzî'nin tanımıyla benzer ifadeler taşımaktadır. Ancak Karâfî, Râzî'nin “*kınanma gerektirmeyen*” kaydına, “*şer’î*” kaydını ekleyerek tanımda bir kelimelik ziyade yapmakta ve manadaki kapalılığı gidermektedir.¹²⁴ Bu durum Karâfî'nin, Râzî'nin tanımını olduğu gibi benimsediği izlenimi vermektedir.

Râzî'nin çağdaşı diyebileceğimiz Âmidî ise ictihâdî; “*(Müctehidin) Şer’î bir hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma hususunda daha fazlasını yapmaktan aciz kalacak şekilde olanca gayretini sarf etmesidir*”, şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca Âmidî, tanımındaki ifadelerle neyi kastettiğini açıklamaya çalışmıştır. Örneğin tanımda yer alan “*olanca gayretini sarf etmesiyle (istifrağ’u’l-vüs’i)*” kaydıyla, kelimenin hem lugavî hem de ıstilahî anlamını; “*zannî bilgiye ulaşma*” kaydıyla, kat’î hükümleri; “*şer’î bir hüküm hakkında*” kaydıyla, aklî ve hissî (maddî) konulardaki ictihâdî; “*daha fazlasını yapmaktan aciz kalacak şekilde*” kaydıyla, daha fazlasının yapılabilme imkanı olduğu halde bütün gayretin harcanmadığı ictihâdî (ictihâdu’l-mukassır), tanımın dışında tutmayı hedeflediğini, söylemektedir. Çünkü ona göre bir müctehidin yapacağı ictihâd faaliyetinde imkânı olduğu halde gerekli çabayı harcamaması ve bu hususta gevşeklik göstermesi usulcüler nezdinde muteber ictihâd sayılmamaktadır.¹²⁵

Mâlikî usulcülerden olan ve memzuc metotla eser telif eden İbn Hâcib’in tanımı; “*Şer’î hükümde zannî bilgiye ulaşmak için fakîhin olanca gücünü sarf etmesi*”, şeklindedir.¹²⁶ Yine Şafîî usulcülerden Taqıyyuddîn es-Subkî ve İsnevî ictihâdî; “*Şer’î ahkama ulaşma noktasında bütün çabanın sarf edilmesi*” şeklinde tanımlarken, Malikî usulcü İbn Cüzey; “*Şer’î ahkam hususunda derinlemesine araştırma yapma noktasında bütün çabanın sarf edilmesi*”, olarak tanımlamaktadır.¹²⁷

Şâtıbî ise ictihâdî; “*Hükümde zann ya da ilim elde etme hususunda bütün çabanın sarf edilmesi*”, şeklinde bir tanım getirmekte ve bu işlemin ancak Mâlik, Şafîî

¹²⁴ el-Karâfî, *Şerhu Tenkîh*, 429.

¹²⁵ el-Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 2/162.

¹²⁶ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü’l-Hâcib, *Muhtaşaru Müntehe’s-sûl ve’l-emel fi ‘ilmeyi’l-uşûl ve’l-cedel* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427), 2/1204.

¹²⁷ İbn Cüzey, *Taqrîbu’l-Vuşûl*, 194; el-İsnevî, *Nihâyetu’s-Sûl*, 394; Taqıyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc*, 3/236.

ve Ebu Hanîfe gibi ictihâd derecesine ulaşmış olan kişilerin yapabileceği bir faaliyet olduğunu, vurgulamaktadır.¹²⁸

Mütekellimîn ekolüne mensup usulcülerin ıstılahî olarak ictihâd tanımları incelendiğinde söz konusu tanımların kelimenin lügavî anlamı üzerine inşa edildiği açıkça görülmekte ve tanımlar arasındaki farklılığın lafzî olduğu anlaşılmaktadır. İctihâd tanımlarındaki lafzî farklılığa rağmen tanımlar arasındaki ortak mananın şu şekilde olduğu söylenebilir: “*Müctehidin şer’î bir hüküm üzerinde zannî bilgi ya da ilim elde etme gayesiyle olanca gücünü sarf ederek çaba harcamasıdır*”.¹²⁹

Ayrıca bu tanımlarda lügavî tariftten alıntılanan “*bezlü’l-mechûd*” ve “*istifrâğü’l-vüs’î*” ifadelerine yer verdikleri müşahede edilmektedir. Yapılan tanımlarda bu iki cümleye yer verilmesi şer’î anlamda ictihâdın, sadece müctehidin faaliyeti olarak görüldüğüne delalet etmektedir. Zira müctehidin hükme ulaşma hususundaki çaba ve gayreti, kelimenin lügavî olarak barındırdığı anlamla uyusmaktadır.¹³⁰

Sonuç olarak; ictihâdın ıstılahî olarak tanımlanmasında fukahâ ve mütekellimîn ekolleri arasında dikkate değer bir farklılık bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zira Fukahâ ekolü içerisinde ictihâdın tanımını en geniş şekilde yapan Cessâs’tır ve tanımı şu şekildedir; “*İctihâd, müctehidin gaye edindiği ve derinlemesine araştırma yaptığı hususta bütün çabasını sarfetmesidir (bezlü’l-mechûd)*”.¹³¹

Fukahâ ekolüne mensup diğer usulcülerin yaptığı tanımlar ise ya Cessâs’ın tanımının ihtisar edilmiş halidir ya da sonraki dönemlerde özellikle memzuc yöntemle eser veren usulcülerin tanımlarıdır ki bunlarda mütekellimîn ekolünün etkisini bariz bir şekilde hissedilir. Zira Abdülazîz el-Buhârî, Gazzâlî’nin tanımına benzer bir tanım getirerek ictihâdı şu şekilde tanımlamıştır; “*Şer’î ahkamı bilmek için (müctehidin) olanca gücünü sarfetmesidir*”.¹³²

Sonraki dönemlerde ise İbn Hâcib’in “*Şer’î hükümde zannî bilgiye ulaşmak için fakîhin olanca gücünü sarf etmesi*” şeklindeki tanımı, her iki ekol usulcülerini tarafından rağbet gören bir tarif haline gelmiştir. Nitekim Teftâzânî, Molla Fenârî, İbn

¹²⁸ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 5/51.

¹²⁹ Apaydın, “İctihad”, 16/432.

¹³⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/382-383.

¹³¹ el-Cessâs, *el-Fușûl*, 4/11.

¹³² ‘Alâ’uddîn el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 4/14; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/382.

Kemâl, İbnü's-Sübki ve Cürcâni gibi alimler onun ictihâd tanımını tercih etmişlerdir.¹³³

1.3.3. Menât İctihâd İlişkisi

Usul ekollerinin farklı bakış açıları ve zaman içerisinde kavramda meydana gelen anlam genişlemesine rağmen ictihâdın ıstılahî olarak ortak bir tanımla; “*Müctehidin, herhangi bir meselenin şer’î hükmü hususunda zannî bilgiye ulaşmak için olanca gücünü sarf etmesi*”, anlamında olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu yönüyle ictihâd, fikhî kıyası da kapsamına almaktadır. Zira kıyas; aslî (hakkında nass varid olan) meselenin hükmünün fer’i (hakkında nass varid olmayan) meseleye müşterek illetten dolayı tatbik edilmesi işlemidir.¹³⁴ Ayrıca kıyasta benzer meseleyi bilmek ve amaca ulaşmak için kalbin ictihâdî yani bütün gayretin sarf edilmesi (bezlü’l-mechûd) faaliyeti vardır. Bundan dolayı kimi zaman kıyasa mecazen “ictihâd” da denmektedir.¹³⁵

İctihâd ve kıyas, sonradan ortaya çıkmış, nass tarafından hükmü belirtilmemiş konuların hükümlerini elde etme ve de re’ye dayandıkları içinde zann ifade etmeleri bakımından bir ve ortaktırlar.¹³⁶

Kıyasın alan itibariyle ictihâddan daha dar olduğu ve kıyasın ictihâdın bir türü olduğu vurgulanmaktadır.¹³⁷ Bundan dolayı her kıyasın bir ictihâd ve her zaman ictihâda muhtaç olduğu, fakat her ictihâdın bir kıyas ve ictihâdın tek yolunun kıyas olmadığı, söylenmektedir. Çünkü ictihâd, kıyas yoluyla yapılabildiği gibi kıyasın dışındaki diğer istidlal ve istinbat yöntemleriyle de yapılabilmektedir.¹³⁸

Kıyas delili ile şer’î hükümlerin gerekçelerinin ispatı için yapılan işleme ta’lil denmekte ve söz konusu gerekçe genellikle “illet” olarak ifade edilmektedir.¹³⁹ Şer’î hükümde ta’lil işleminin yapılabilmesi için ise öncelikle illetin tespit edilmesi önem

¹³³ Esen, *Hanefî usûlcülerinde ictihâd teorisi*, 59-60.

¹³⁴ eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 656.

¹³⁵ ed-Debûsî, *Takvîmu’l-Edille*, 1/278; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü’l-’Eimme es-Serahsî, *Uşûlu’s-Serahsî* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, t.y.), 2/143.

¹³⁶ el-Cessâs, *el-Fusûl*, 3/89.

¹³⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/237.

¹³⁸ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, 5. basım (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 17; Fahrettin Atar, *Fıkıh usûlü*, Gözden geçirilmiş ve bazı ilaveler yapılmış 12. baskı (İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016), 91.

¹³⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/298.

arz etmektedir. Zira hükümlerin illetlerle kaim olduğu vurgulanmaktadır.¹⁴⁰ İlet ise tespit bakımından ya “mansûs”tur (vad’î illet) ya da “müstenbat”tır (ictihâdî illet). Şayet bir hükmün illeti nass ve icma ile tespit edilmemişse bu durumda ictihâd yöntemine başvurulur ve illet ictihâdî olarak tespit edilir.¹⁴¹

Daha önce menât’ın, bir kısım usulcülerce hükme alamet olan ve “menâtu’l-hüküm” olarak ifadesini bulan ve mutlak olarak şer’î hükmün kendisine dayandırıldığı “hükmün illeti” anlamında kullanıldığı açıklanmıştı. İletinin ictihâdî olarak tespit işlemi ise usul-i fıkıh ilminde bazen menât olarak da isimlendirildiği aktarılmıştı. Bu isimlendirmenin sebebi ise mansus illetin tespitinde kendisine başvuru olan yöntem “tenkîhu’l-menât” ictihâdı, “müstenbat” illetin tespitinde kendisine başvuru olan yöntem ise “tahrîcu’l-menât” ictihâdı denmesinden kaynaklandığı müşahede edilmektedir.¹⁴²

Zikrettiğimiz bu yöntemler menât kavramının kısımlarındandır ve menât ise illetle alakalı bir ictihâd faaliyetidir. Dolayısıyla genelde menât kavramının özelde ise bu kavramın kısımlarının ictihâd yönteminin bir türü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Gazzâlî, kıyas ve ictihâdî bir tutanların yanıldıklarını ve ictihâdın kıyastan daha umumi olduğunu ve illetle alakalı ictihâdın bile tenkîhu’l-menât, tahrîcu’l-menât ve tahkîku’l-menât olmak üzere üç kısma ayrıldığını ifade etmektedir.¹⁴³

¹⁴⁰ Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî Usûli’l-Fıkıh* (Beyrut, Şam: Müessesetü’r-Risale Naşirun, 1435), 184.

¹⁴¹ eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 692-699.

¹⁴² Başoğlu, *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*, 169.

¹⁴³ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/237.

2. MENÂT KAVRAMININ KISIMLARI

Usul-i fıkıh ilminde *menât* 'ın mutlak olarak kullanılması halinde mecazen illet manasında olduğu söylenilmektedir.¹⁴⁴ Yine usul literatüründe şer'î hüküm bildiren nasta illet olabilecek vasfın mevcut diğer vasıflardan ayıklanıp belirlenmesi *tenkîhü 'l-menât*; illetin ictihad yoluyla gerekli unsurlardan ayıklanması *tahrîcu 'l-menât*; nas ya da icmâ veyahut ictihâd vasıtasıyla tespit edilmiş olan illetin bilinen bir olaya uygulanması ise *tahkîku 'l-menât* olarak isimlendirilmekte ve bu minvalde üç türlü illet ictihâdından söz edilmektedir.¹⁴⁵

Bundan dolayı bu başlık altında menât kavramının kısımlarından ve bir kısım usulcülerce aklî illet tespit yöntemlerinden kabul edilen *tenkîhü 'l-menât*, *tahrîcu 'l-menât* ve *tahkîku 'l-menât* incelemeye tabi tutulacaktır. Ayrıca bu yöntemlerin delil değerleri ve yakın ilişki içerisinde bulunduğu sebr ve taksim ile münâsebe yöntemi sözlük ve terim anlamı üzerinden ele alınarak usulcülerin konuyla ilgili yaklaşımları sunulmaya çalışılacaktır.

2.1. Tenkîhü'l-Menât

İki kelimededen oluşan ve terkîb-i izafî (isim tamlaması) olan bu kavramın illet tespit özelliğini açıklamadan önce ilk etapta lafzî, ardından kavram olarak açıklanması meselenin anlaşılması için faydalı olacaktır.

Tenkîh kelimesi tef'îl babından mastar olup sözlükte “*ıslah etmek, ağacı budamak, ayıklama, yazıyı gözden geçirerek yeniden düzenlemek, değişiklik yapmak ve revize etmek*” anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁶ Yukarı da aktarıldığı gibi menât kelimesi ise “*iki şeyi birbirine bağlamak, yüklemek, dayanılacak yer, üzerine silah vs. asılacak şey, konu, bağ, malzeme, ilgi kurmak ve silahların asıldığı yer*” anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁷ Tenkîh kelimesinin menât kelimesine izafe edilmesiyle *tenkîhu 'l-menât* kavramı elde edilmiştir. Bu itibarla *tenkîhu 'l-menât*; illet olmaya elverişli

¹⁴⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/230; . Ferhat Koca, “Menât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/119-121; Yıldırım, *Hanefî Usûl Geleneğinde İleti Tespit Yolları*, 52.

¹⁴⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/230; Koca, “Menât”, 29/119; Yıldırım, *Hanefî Usûl Geleneğinde İleti Tespit Yolları*, 52.

¹⁴⁶ Ebû Nasr el-Cevherî, *Tâcü 'l-luğa*, 1/413; İbn Manzûr, *Lisanü 'l-arab*, 14/253.

¹⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisanü 'l-arab*, 14/330; İbn Fâris, *Mu'cem*, 5/370.

vasıfların gözden geçirilmesi, kontrol edilmesi ve illetlerin dayanağı anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Ortak bir tanımla usulcülerin ıstılahî olarak tenkîhu'l-menât tabiri; nasslarda yer alan ve hükmün gerekçesi için illet olmaya elverişli ve münasip olan vasfı bu nitelikte olmayanlardan ayırmaya yarayan yöntemi, ifade etmektedir. Tenkîhu'l-menât ortak bir ifadeyle aktardığımız manayı ifade etsede usulcülerin yaptıkları tanımlar lafzî olarak birbirinden ayırmaktadır.

Gazzâlî, tenkîhu'l-menât kavramını “Şari’in hükmü bir sebebe izafe edip ve bu izafe edişte hükme hiçbir etkisi olmayan bazı vasıfların sebep ile bulunmasından dolayı hükmün alanının daralacağı gerekçesiyle, hükmü daha geniş ve kapsamlı kılmak için bu vasıfların dikkate alınmayarak ayıklanması işlemidir.”¹⁴⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca daha önce ifade ettiğimiz gerekçeden dolayı olsa gerek söz konusu yöntem hususunda İbn Kudâme’nin yaptığı tanım, Gazzâlî’nin tanımıyla hem mana hem lafız olarak paralellik arz etmektedir.¹⁴⁹

Âmidî ise “Hükmü nass, icma veya başka bir yolla belirlenmiş olan bir meselenin illetinin hükme hiçbir etkisi olmayan birtakım vasıflardan ayıklanması için yapılan inceleme ve araştırmadır.”¹⁵⁰ şeklinde ifade etmektedir.

Karâfî’ye göre, “Nassda mezkûr vasıflar içerisinde illeti ta’yin işlemine tenkîhu'l-menât.”¹⁵¹ denir. Bununla illet olmaya elverişli vasıfların elverişli olmayanlardan ayıklanması durumunu kastetmektedir. Zira ona göre illet olabilecek vasıfların nassda zikri söz konusu değilse yapılan işlem “tahrîcu'l-menât”tır.¹⁵²

İsnevî’nin tanımına göre tenkîhu'l-menât, “Şari’in hükmü kendisine dayandırdığı vasfın hükümle alakası olmayan ve illet olmaya yatkın olmayan vasıflardan ayıklanmasıdır.”¹⁵³ Ayrıca o, yaptığı bu tanımdan sonra Gazzâlî’nin bunu ilğâu'l-fârik olarak, bir kısım alimlerin ise illet olarak isimlendirdiğini aktarmaktadır.¹⁵⁴

¹⁴⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/239.

¹⁴⁹ İbn Kudâme, *Ravdatu'n-Nâzir*, 1/277.

¹⁵⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/264.

¹⁵¹ el-Karâfî, *Şerhu Tenkîh*, 389.

¹⁵² el-Karâfî, *Şerhu Tenkîh*, 389.

¹⁵³ el-İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, 335-336.

¹⁵⁴ el-İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, 335-336.

Şâtıbî'nin tanımına gelince, ona göre tenkîhu'l-menât, “*Hükümde dikkate alınan vasfın, nassda diğerleriyle birlikte zikredilmesi, ictihâd yoluyla gerçek illet olan vasfın diğerlerinden ayıklanması ve nihayetinde muteber olanın mülga olandan ayırt edilmesi işlemi.*”¹⁵⁵ olduğunu vurgulamaktadır.

Usulcülerin bu tanımlarda ortaya koymuş oldukları söylemler diğer tanımlarda olduğu gibi birbirine yakın anlamı olan değişik ifade kalıplarıdır. Dolayısıyla tenkîhu'l-menât ile ilgili tanımların ortak noktası şu şekilde ifade edilebilir:

Tenkîhu'l-menât; bir hükmün nedenselliği ile ilgili olarak nassta yer alan vasıflar üzerinde, illet olarak kabul edilemeyecek olanları ayıklamak ve nassın göstermek istediği asıl illeti belirlemek amacıyla yapılan ictihaddır ve illet tespit yöntemlerinden birisidir.¹⁵⁶

Usulcülerin konuyla ilgili tanımlarını verdikten sonra meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için usul-i fıkıh eserlerinde tenkîhu'l-menâta dayalı ictihâdın meşhûr örneğinin verilmesi uygun olacaktır. Şöyle ki: Bedevî topluluk mensuplarından bir adam Ramazan ayında gündüz vakti hanımıyla cimada bulunduktan sonra Hz. Peygamber'e (s.a.s) gelerek: “*Ben helak oldum, ben helak oldum!*” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona “*Seni helak eden nedir?*” diye sormuştur. Bedevi de bu soruya karşılık: “*Ramazan da oruçlu iken hanımıyla cima yaptığını*” söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) ona: “*Bir köle azad et*” demiştir.”¹⁵⁷ Bu rivayetle ilgili olarak fakîhler çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Buna göre;

Şafîîler ve Hanbelîler, bu olayda bulunan vasıflarda ayıklama işlemi yapıp, illet olmaya elverişli vasfın ancak Ramazan ayında oruçlu iken eşiyle birlikte cima fiilinde bulunmak olduğunu beyan etmişlerdir.

Hanefîler ve Mâlikîler ise Ramazan gününde meydana gelen olayın özel sebebini dikkate almayıp hadiseyi genel anlamda değerlendirerek vasıfları ayıklama işlemi daha da ileriye götürerek, hadisenin “cima” fiili ile ilgili olması vasfını ayıklayıp tercih etmişlerdir. Böylece kefareti gerektiren hal olarak daha kapsamlı bir

¹⁵⁵ İbrahim bin Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 1. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2017), 2/436.

¹⁵⁶ Zekiyyuddin Şa'ban, *Usûlu'l-fıkıh*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 19. baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 166; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3. basım (İstanbul: Ensar, 2010), 568.

¹⁵⁷ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56) "Kitabu's-siyâm", 81.

vasıf geriye kalmıştır. O da orucu bozan bir fiilin kasıtlı bir şekilde yapılarak Ramazan orucuna gösterilmesi gereken saygının ihlal edilmesidir. Çünkü onlar söz konusu hadiseyi genel anlamda değerlendirip işlenen kusurun orucu bozan ve haramlığı ortadan kaldıran bir hal olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla onların bu yaklaşımla hadiseyi meydana getiren hususi sebebi dikkate almadıkları anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

Sonuç olarak; her iki yaklaşımda illet olmaya elverişli ve yatkın vasıflar incelemeye ve ayıklamaya tabi tutulmuş; fakihlerin kendi usul ve anlayışlarına uygun olanı illet olarak tercih ettikleri gözlemlenmektedir.

2.1.1. Usûlcülere Göre Tenkîhu'l-Menât'ın Delil Değeri

Usulcülerin tenkîhu'l-menât'ın illet tespit yöntemi olduğu noktasında görüş birliğine vardıkları anlaşılmaktadır. Zira Gazzâlî bu yönteme karşı çıkan kimseyi bilmediğini, Ebu Hanife'nin bu hususla ilgili olarak kefaretlar konusunda kıyasın yapılamayacağını söylediğini ve bu nedenle onun bu yöntemi “*istidlâl*” olarak isimlendirdiğini söylemektedir.¹⁵⁹

Gazzâlî bunun sebebini ise şöyle açıklamaktadır: Bu yöntemde maksut olan mana; illetin istinbat ile değil, illet olabilecek vasıflar nass ile bilindikten sonra yapılan ayıklama işleminin tenkîhu'l-menât olduğudur. Bundan dolayı kıyası delil olarak kabul etmeyenlerin çoğu bunu illet tespit yöntemi olarak kabul etmişlerdir. Yine o, kıyası inkâr edenlerden ve Zahirilerden söz konusu cinsi (yöntemi) kabul etmeyenlerin sözlerinin geçersizliğinin aşikâr olduğunu, vurgulamaktadır.¹⁶⁰

Râzî de Hanefilerin bu yöntemi “*istidlâl*” diye isimlendirdiğini ifade ettikten sonra onların gerekçesini şöyle açıklar: “Onlara göre burada hükmün tespiti illetten hareketle değil, fâırkın ilgasıyla (yani illet olmaya elverişli olmayan vasıfların elenmesiyle) yapıldığından kıyas ameliyesi mümkün değildir.”¹⁶¹ Dolayısıyla burada dikkate şayan olan durum; Hanefi usulcülerin de aynen Cumhur gibi konuya yaklaşımda bulundukları fakat isimlendirme noktasında cumhurdan ayrıldığı gözlemlenmektedir. Ancak bu durum konunun değerlendirme şekli aynı olduktan

¹⁵⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/239-240; Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 166.

¹⁵⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/240; es-Sirâcu'l-Urmevî, *et-Taḥşîl*, 2/208.

¹⁶⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/240.

¹⁶¹ Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/230.

sonra isimlendirmenin farklı oluşu sonucu değiştirmez,¹⁶² anlayışına götürmemelidir. Zira Hanefilerin bu yöntemi *istidlal* olarak isimlendirip tıpkı cumhur gibi kıyasın tahtında ele almamalarının sebebi; istidlalin kıyastan daha kuvvetli olmasındandır. Çünkü bu meselede *istidlal* katiyet ifade eden *ilğâu'l-fârik*¹⁶³ ile yapılmakta, kıyas ise zann-ı gâlip ifade etmektedir.¹⁶⁴

Sonuç olarak; isimlendirmedeki farklılığa rağmen *tenkîhu'l-menât*'ın usulcüler tarafından illetin tespitiinde bir yöntem olarak değerlendirilmesi ittifakla benimsenmiştir. Ancak Hanefi usulcüler illet tespit işleminin katiyet ifade eden *ilğâu'l-fârik* ile yapılmasından dolayı bunu *istidlal* olarak isimlendirirken; Cumhur, *tenkîhu'l-menât* olarak isimlendirip *kıyas* olarak anlamışlardır.

2.1.2. Tenkîhu'l-Menât ve Sebr-u Taksim

İleti tespit yollarından *tenkîhu'l-menât* ile benzerlik gösteren hatta kimi zaman birbiri ile karıştırılan kavramlardan birisi de sebr ve taksimdir. Sebr ve taksim iki farklı kelimenin birlikte kullanılması ile elde edilmiş bir fıkıh terimidir. Sebr sözlükte; denemek, tecrübe etmek, herhangi bir şeyin durumunu özellikle derinliğine ölçmek ve bilimsel bir gerçeği deney yoluyla kanıtlamaya çalışmak demektir. Yaralanmalarda yaranın derinliğini ölçme aletine de (ism-i alet) bu anlamda misbâr denir.¹⁶⁵ Taksim ise bir şeyi cüzlere bölmek ve parçalara ayırmak demektir.¹⁶⁶ *Sebr ve taksim* usul-i fıkıhta illet tespitinde kullanılan yöntemlerden birine özel ad olmuştur. Aynı şey fıkıhta kısaca *sebr* veya *taksim* diye de ifade edilir.¹⁶⁷ Fakîhler sebr ve taksim yöntemini şöyle tanımlamışlardır:

¹⁶² Abdurrahman Candan, *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri* (Selçuk Üniversitesi, 2005), 215.

¹⁶³ İlğâu'l-fârik: Aslî mesele ile fer'î mesele arasında müşterek illet tespiti yapan müçtehidin, “iki hükümde bulunan vasıflar arasında hiçbir fark yoktur. Ancak şu vasıflarda vardır. Bu vasıfların ise hükme etkisi yoktur. Öyleyse iki hüküm şu vasıfta ve şu hükümde müşterektir”, şeklinde yaptığı illet tespit işlemine denmektedir. Detaylı bilgi için bk. Fahreddin er-Râzî, el-Maḥşûl, 5/230.

¹⁶⁴ ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 7/323; İbn Emîru Hâc, *et-Taḳrîr ve't-taḥbîr*, 3/287.

¹⁶⁵ Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, 2/675; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 4/340; İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Ḳazvîni (ö.395/1005), *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), I-VI, İttihâdu'l-Kuttâbi'l-'Arab, (1423/2002), 3/98.

¹⁶⁶ Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa*, 5/2011; İbn Fâris, *Mu'cem*, 5/86; Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998), 2/76; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 12/480.

¹⁶⁷ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 3/300-4/4; et-Tûfî, *Şerhu Muḥtaşari'r-Ravḍa*, 3/224.

Sem‘ânî ve Cüveynî’ye göre, müctehidin asılda/makîsun aleyhde illet olabilecek manaları araştırıp ortaya koyması ve bunları teker teker inceleyerek ta‘lile elverişli olmayanları ayıkladıktan sonra kalan manayı illet olarak belirleyip bırakması işlemine sebr ve taksim denir.¹⁶⁸

Semerkindî, İbn Emîrî’l-Hâc ve Zerkeşî’nin tanımları ise şu şekildedir:

Sebr ve taksim; asılda/makîsun aleyhde hüküm için illet olmaya elverişli vasıfları tayin ettikten sonra içlerinden illet olmaya elverişli olmayanları çıkarmak suretiyle geride kalan vasfın illet olmasını belirlemektir.¹⁶⁹ Zerkeşî, mantıkçıların bu yöntemi *ayrık şartlı kıyas* (el-kıyasu’s-şartıyyu’l-munfasıl) şeklinde isimlendirdiklerini söylemektedir.¹⁷⁰

Gazzâlî ise sebr ve taksim yönteminin sahih bir delil olduğunu ve bu işlemin düzgün yapılması halinde sonuçta hüküm ile illet arasındaki münâsebete de ihtiyaç kalmayacağını vurgular. O, bu yöntemi mantikî bir çıkarımla şöyle açıklar:

“Müctehid bir hüküm için bu hükmün bir illeti vardır (muallel)” der.

“Öyleyse hükmün illeti ya şu vasıf ya da şu vasıftır.”

“Bu vasıflardan biri illet olmaya elverişli değildir.”

“Öyleyse illet diğeridir, şeklinde bir tanımlama yapar.”¹⁷¹

Râzî de benzer bir çıkarımla sebr ve taksim yöntemini kavramsal olarak açıklamakta ve illet tespitinde akli delillerin bilinmesinde bu işlemin en güvenilir yol olduğunu söylemektedir.¹⁷²

Yukarı da yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere bu yöntemde illetin tespiti iki aşamalı olarak ele alınmaktadır:

Birincisi: Ta‘lil için asılda bulunan muhtemel vasıfları teker teker inceleyerek deneye tabi tutmak.

İkincisi: Bu vasıflardan illet olmaya elverişli olmayanları ayıklayarak illet olabilecek vasfı tespit etmektir.

¹⁶⁸ es-Sem‘ânî, *Kavâṭı‘u l-Edille*, 2/159; el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/534.

¹⁶⁹ Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Alâ‘uddîn es-Semerkindî, *Mizânu l-uşûl fi netâ‘ici l-ukûl*, thk. Muhammed Zekî ‘Abdiberr (Katar: Matba‘atu Dûha el-Hadişe, 1404/1984), 566; ez-Zerkeşî, *el-Baḥru l-Muḥîṭ*, 7/288; İbn Emîrî’l-Hâc, *et-Takrîr ve t-Taḥbîr*, 3/195.

¹⁷⁰ ez-Zerkeşî, *el-Baḥru l-Muḥîṭ*, 7/282.

¹⁷¹ el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 2/305.

¹⁷² Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/217.

Usulcüler bu aşamalardan ilkin taksim, ikincisini ise sebr olarak nitelemektedirler.¹⁷³ Zira bu yöntem kavram olarak ifade edilirken önce sebr sonra taksim ifade edilir. Halbuki önce taksim'in sonra sebr'in ifade edilmesi daha doğru olurdu. Çünkü bu yöntemle illet tespiti yapılırken önce taksim işlemi sonra da sebr işlemi yapılmaktadır. Ancak usulcülerin kullanımı aksi yönde olmaktadır. Çünkü bu yöntemin kullanılmasındaki asıl amaç illetin tespit edilmesidir ve bu da ancak sebr işlemi ile olmaktadır. Taksim ise bu yöntemin işletilmesinde bir vasıta konumundadır. Yani sebr ve taksim arasında ehemm-mühim ilişkisi vardır. Usulcüler de ehemm olan sebr işlemini mühim olan taksim işlemine tercih ettiklerinden dolayı böyle bir kullanım şöhret bulmuştur.¹⁷⁴ Ayrıca yine ifade etmek gerekir ki, hemen hemen bütün usulcüler sebr ve taksimi kavram olarak açıklarken ayrı ayrı değil, birleşik ve bütüncül olarak açıklamışlardır.¹⁷⁵

Usulcülerin sebr ve taksim yöntemi hususundaki tanımları incelendiğinde lafızların farklı anlamların ise birbirlerine yakın oldukları müşahade edilmektedir. Zira şer'î ahkâmın illetlerini araştıran müctehidler, aslî hükümde bulunan manalardan/vasıflardan ilk bakışta illet olmaya elverişli olanları tespit etmekte ardından bu vasıf ve manaları bir bir inceleyerek illet olup olmadığını denemekte, neticede illet olmaya elverişli olmayanları iptal ederek geri de kalanı ise illet olarak belirtmektedirler.

İllet tespit yöntemlerinden biri olan sebr ve taksim yönteminde sadece sebr ya da sadece taksim ile değil her iki kelimededen mürekkep bir kavram olan şekliyle illetin tespitinin yapılması, vurgulanmaktadır. Zira aslî veya fer'î hükümde birden fazla vasıf bulunabilir. Örneğin şarabın illetini bu yöntemle göre tespit etmek isteyen müctehid şarabın haram kılınmasına sebep olacak vasıfları araştırdıktan sonra şöyle bir çıkarımda bulunur:

Birinci aşama: Şarap üzümünden yapılmakta ve şarapta acıcılık, sıvı olma ve sarhoş edicilik (iskar) vasfı bulunmaktadır.

¹⁷³ eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 713.

¹⁷⁴ et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravda*, 3/411; Abdülhakîm Abdurrahman Esad es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-ille*, 2. Bs (Beyrut: Daru'l-Besâiri'l-İslamiyye, 1421), 444.

¹⁷⁵ es-Sem'ânî, *Qavâti'u'l-Edille*, 2/159; el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/305; Fahrreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/351; es-Semerikandî, *Mizânü'l-usûl*, 566; Âmidî, *el-İḥkâm*, t.y., 3/264; es-Sirâcu'l-Urmevî, *et-Taḥşîl*, 2/205; ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 7/282; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-Taḥbîr*, 3/195; eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 711.

İkinci aşama: Şarabın üzümünden yapılması akıcı ve sıvı olması, illetin zâhir, munzabıt (istikrarlı) müteaddi (başka meselelerde uygulanabilir), münasip ve mu'teber olma vasıflarına aykırı olmaktadır.

Üçüncü aşama: Bu vasıflardan zâhir, munzabıt (istikrarlı) müteaddi (başka meselelerde uygulanabilir), münasip ve mu'teber olma vasıflarına aykırı olmayan sarhoş edicilik (iskar) vasfıdır.

Dördüncü aşama (netice): Öyleyse şarabın haram kılınmasının sebebi/illeti, illetin zâhir, munzabıt (istikrarlı) müteaddi (başka meselelerde uygulanabilir), münasip ve mu'teber olma vasıflarını bünyesinde barındıran, sarhoş edicilik (iskar) vasfıdır ve bu vasıf şarabın haram oluşunun illetidir.¹⁷⁶

Aslı ya da fer'î bir hükmün illetinin tespiti yönündeki böyle bir çıkarım ancak illetin nass ve icma ile sabit olmaması ya da nassda şer'î hükmün üzerine bina edileceği vasıf ve manaların bulunmaması halinde bu yöntem ile tespit yapılır.¹⁷⁷

Sebr ve taksim yönteminde usulcülerin akıl, anlayış ve illet tespitindeki usulî yaklaşımlarının farklılığı, hükmün illeti olmaya uygun vasfın seçilmesi, uygun olmayan vasıfların ayıklanması hususunda önemli rol oynar. Zira illetin tespitinde sebr ve taksim yöntemi uygulanırken usulcülerin değişik sonuçlara ulaştıkları müşahade edilmektedir. Bazıları belli bir vasfı illet olmaya elverişli görürken bazıları da farklı bir vasfı illet olarak tercih etmektedirler. Mesela Hanefiler ribevî mallardaki haramlık hükmünün illetini *cins ve kadr (ölçü ve tartı) birliği*, Şâfiîler, *cins birliğiyle beraber semeniyet (para) ve tu'miyyet (yiyecek maddesi) olmasını*, Mâlikîler ise *cins birliğiyle beraber semeniyet (para), iddiâ (stok edilebilen) ve gıda maddesi olmasını* hükmün illeti olarak kabul etmektedirler. Aynı şekilde akıl-bâliğ olmayan çocukların velayeti hususunda Hanefiler *küçüklük* (sığar) vasfını illet olarak kabul ederken, Şâfiîler bekareti esas almışlardır.¹⁷⁸ Örneklerden de anlaşılacağı üzere fikhî meselelerdeki hükmün illeti hususundaki yaklaşım farklılığı sebebiyle usulcüler arasında da değişik kanaatler (ihtilaf) oluşmakta ve aynı konuda farklı ictihâdlar yapılabilir. Bunun

¹⁷⁶ el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 2/305; es-Sirâcu'l-Urmevî, *et-Taḥsîl*, 2/205; Abdulvehhâb Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 1. Bs (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2010), 134; Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usulü*, 8. Bs (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 174.

¹⁷⁷ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 132.

¹⁷⁸ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 134-135.

belki en temel sebeplerinden birisi, illet olmaya elverişli vasıfların birden fazla olması ve illetin farklı delil ya da yöntemlerle tespit edilmesidir.¹⁷⁹

2.1.2.1. Sebr ve Taksim Yönteminin Kısımları

Sebr ve taksim yöntemine dayanarak aslî hükmün illetini tespitte usul âlimleri iki farklı duruma göre hareket ederek bir ayırıma gitmişlerdir. Buna göre aslî hükmün illeti olabilecek vasıflar/manalar nasta ya *nefiy (olumsuz)* ya da *ispat (olumlu)* yoluyla zikredilmiştir. Bu ayırıma göre sebr ve taksim yöntemi usulcülerin ifadesiyle *münhasır* (özel/sınırlı) ve *müntezir* (genel/yaygın) şeklinde iki kısma ayrılır.

Münhasır sebr ve taksim yöntemini Zerkeşî şöyle açıklamaktadır: “*Nefiy ve ispat arasında deverân eden aslî hükümde/makisun aleyhte kendisiyle ta’lilin yapılması mümkün olan bütün vasıf ve manaların belli bir sayıya indirgenmesi (hasr), sonra deney yoluyla ta’lile elverişli olmayanların iptal edilerek ayıklanması işlemine münhasırdır.*” Bu vasıfların ayıklanma işleminde müctehidin delil ve kriteri, bunların illette bulunması zorunlu olan şartları taşıyıp taşımadığıdır. Müctehid, aslî hükümde illet olmaya elverişli vasıfları belirli bir miktara indirgedikten sonra, illet olmaya elverişli vasıfta bulunması gereken kriterlerle onları doğrulama yoluyla inceler ve aynı kriterlerle illet olma vasfını haiz olmayanları ayıklar. Yaptığı bu işlemde sonra geride kalan vasfı aslî hükmün illeti olarak belirler. Usulcüler illetin tespiti noktasında yapılan bu işlemin kat’iyyet ifade ettiğini gerek kat’î gerekse zannî meselelerde bu yöneme başvurma caiz olduğunu belirtmektedirler.¹⁸⁰ Bununla ilgili olarak kaynaklarda şöyle bir örnek verilmektedir:

Evlilik akdinde bir kişinin velisi bulunduğu kızı velâyet-i icbâr ile evlendirebilmesinin hükmü ya bakirelik ya küçüklük ya da baba veya dedelik illetine dayandırılmıştır.¹⁸¹ Bunların mevcut olmadığı hallerde ise bu icbar velayetinin illeti yok mesabesinde kabul edilmiştir.¹⁸² Dolayısıyla velâyet-i icbâr’a dayalı bir hüküm verilecekse bu hükmün illete dayanmaksızın verilmesi hükmü batıl kılar. Zira hükümlerin varlığı illetlere bağlıdır.¹⁸³ Öyleyse bu hükmün bir illete bağlı olduğu

¹⁷⁹ Zeydân, *el-Vecîz*, 203.

¹⁸⁰ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîr*, 5/222.

¹⁸¹ Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 124.

¹⁸² Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 133.

¹⁸³ Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 109.

sonucu ortaya çıkar. Buradaki illetse ya bakirelik ya küçüklük ya da başka bir vasıftır. İletin bakirelik ve küçüklük vasıflarının dışında bir vasıf olması kabul edilemez. Zira bu hususta herhangi bir nass ya da icmâ mevcut değildir.¹⁸⁴ Ancak küçük çocukların mallarının kendilerine teslim edilemeyeceği ve velileri tarafından malların idaresinin yapılacağı hususunda nas ve icma vardır.¹⁸⁵ İlgili nass ise şöyledir: “*Evlilik yaşına ulaşınca kadar (malların idaresi noktasında) yetimleri deneyin. Eğer onların malların idaresi hususunda akli olgunluğa ulaştıklarını anlarsanız, mallarını hemen kendilerine geri verin*”.¹⁸⁶

Bu ayette küçük çocukların malları üzerindeki tasarruf yetkisi velilerine devredilmiştir. Buradaki yetki devrinin illeti ise küçüklük (siğar) olup, Şârî’ bu yetki devrini malî konularda dikkate almıştır. Çünkü bu küçüklük malî velayet noktasında illet olmaya elverişli bir vasıftır ve bu hususta icmâ da meydana gelmiştir.¹⁸⁷ Öyleyse bu duruma kıyasen velayet-i icbâr ile küçük kızın evlendirilmesinde “küçüklük” illet olarak kabul edilir. Çünkü bu iki işlem mahiyet itibariyle birbirlerinden farklı olsa da “velayeti” mucip olmaları hususunda ortaklırlar.¹⁸⁸

Zerkeşî, münteşir sebr ve taksim yöntemini şöyle açıklamaktadır: “*Münteşir, aslî hükümde (makisun aleyh) kendisiyle ta’lilin yapılması mümkün olan bütün vasıf ve manaların nefîy ve ispat arasında deverân etmeyen ya da deverân etse de zannî delil ile muayyen vasıf dışındaki vasıfların nefyedildiği durumdur.*”¹⁸⁹ Zerkeşî’ye göre bu kısmın illet tespit yönteminde delil olması noktasında usûlcüler ihtilaf etmişlerdir. Bazı usûlcülere göre ne kat’î ne de zannî meselelerde bu kısım kesinlikle delil olarak kullanılamaz.¹⁹⁰ Cüveynî gibi bazı usûlcülere göre ise bu türden bir yöntem sadece amelî hükümlerde illetin tespiti noktasında delil olarak kullanılabilir.¹⁹¹ Zira bu kısım zann-ı galib’e etki etmekte ve amelî konularda zann-ı galip delil olarak kullanılmaktadır. Diğer bir görüş ise bu kısmın sadece illet tespiti yapan müctehid için

¹⁸⁴ Hallâf, *İlmu usûli ’l-fikh*, 124.

¹⁸⁵ Hallâf, *İlmu usûli ’l-fikh*, 103.

¹⁸⁶ en-Nisâ, 4/6.

¹⁸⁷ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü ’l-muhîd*, 5/222-223; Hallâf, *İlmu usûli ’l-fikh*, 122-123.

¹⁸⁸ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü ’l-muhîd*, 5/222-223; Hallâf, *İlmu usûli ’l-fikh*, 122-123.

¹⁸⁹ Zerkeşî, *el-Bahrü ’l-muhîd*, 5/224-225; es-Sa’dî, *Mebâhişü ’l-’ille*, 450-451.

¹⁹⁰ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü ’l-muhîd*, 5/224-225; es-Sa’dî, *Mebâhişü ’l-’ille*, 450-451.

¹⁹¹ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü ’l-muhîd*, 5/224-225; es-Sa’dî, *Mebâhişü ’l-’ille*, 450-451.

delil olduğu diğerk müctehidler için delil olmadığıdır. Bu görüşün sahibi ise Âmidi'dir.¹⁹²

Usûlcüler konuyla ilgili řu ayeti örnek getirmektedirler: “Onlar dediler ki: *řu hayvanların rahimlerinde bulunan (yavrular) sadece erkeklerimize mahsustur, kadınlarımıza ise bunlar haram kılınmıştır. şayet (bu yavrular) cansız dünyaya gelirlerse, o zaman (kadın ve erkek) hepsi onda müşterektir. Allah yaptıkları bu nitelemelerin cezasını verecektir. şüphesiz ki O hüküm ve hikmet sahibidir, her şeyi hakkıyla bilendir*”.¹⁹³ Bu ayette zikredilen ve umum ifade eden “لَا” lafzı gerek canlı gerekse cansız bütün ceninleri şamildir. Fakat devamında ifade edilen ve müşriklerin söylemlerini hikâye eden “*şayet (bu yavrular) cansız dünyaya gelirlerse*” kısmından anlaşıldığı birinci söz yani “*řu hayvanların rahimlerinde bulunan (yavrular) sadece erkeklerimize mahsustur*” ifadesi canlı doğan ceninlerin erkeklere mahsus olduğunu, cansız doğanların ise kadınlar ve erkekler arasında eşit olduğu zımnen vurgulanmaktadır.¹⁹⁴ Bu ayetlerde, ceninin erkeklik ve dişilik açısından bir takım vasıflara sahip olduğu ve bu vasıflar arasından bir ayıklama işleminin yapıldığı görölmektedir. Bu ise sebr ve taksim işlemidir ve Yüce Allah bu işlemi inkâr edenlere karşı kullanmaktadır. Bundan dolayı Zerkeşî, bu yöntemin her durumda kat'ilik ifade ettiğini belirtmektedir. Zira Yüce Allah'ın kullandığı bir yöntemin mutlak surette bağlayıcı olduğu ve kabul edilir bir yöntem olduğu noktasın da şüpheye mahal yoktur.¹⁹⁵

Müntezir taksimde illet tespitinde bulunmanın yolu illet olmaya elverişli vasıflar belirlendikten sonra bu vasıfta bulunması gereken kriterlerle aslî hükümde mevcut vasıfların deney yoluyla incelenmesi ve aynı kriterlerle illet olma vasfına haiz olmayanların ayıklanmasıdır. Yapılan bu işlemde sonra geri de kalan vasfın ise aslî hükmün illeti olarak ta'yin edilmesidir.¹⁹⁶

¹⁹² ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muht*, 5/224-225; es-Sa'di, *Mebâhişü'l- 'ille*, 450-451.

¹⁹³ el-En'am, 6/139.

¹⁹⁴ es-Sa'di, *Mebâhişü'l- 'ille*, 448-449.

¹⁹⁵ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muht*, 5/225.

¹⁹⁶ es-Sa'di, *Mebâhişü'l- 'ille*, 449.

2.1.2.2. Sebr ve Taksim Yönteminin Delil Değeri

Sebr ve taksim yöntemi işletilerek illet tespiti yapılan ahkamla amel etmenin bağlayıcı olması noktasında usûlcüler arasında birtakım ihtilaflar varid olmuştur. Şöyle ki; Bazı usûlcüler bu yöntemle tespit edilen illetin şer'î hüküm için bir delil olduğunu kabul ederken diğer bir kısmı ise kabul etmemektedir.

Daha önce de Zerkeşî'den naklen ifade ettiğimiz gibi, bazı usûlcülere göre ne kat'î ne de zannî meselelerde illetin tespitinde sebr ve taksim yöntemi delil olarak kullanılabilir. Cüveynî'nin bazı usûlcülere isnad ettiği görüş bu minvaldedir.¹⁹⁷ Mez-kûr görüş sahiplerinin gerekçesi ise bir vasfın iptali caiz ise diğer vasıfların iptali de caizdir.¹⁹⁸

Cüveynî ve Safiyyüddin el-Hindî gibi birçok usûlcünün tercih ettiği görüşe göre ise bu yöntem sadece amelî hükümlerde illetin tespiti noktasında delil olarak kullanılabilir.¹⁹⁹ Zira bu yöntem zann-ı galib'e etki etmekte ve amelî konularda zann-ı galip delil olarak kullanılmaktadır.²⁰⁰

Âmidî ise bu yöntemle ispat edilen illetin sadece konuyu inceleyip tartışan müctehid (nâzir) için bağlayıcı bir delil olduğunu, karşı görüşte olan müctehid (munâzir) için delil olmadığını iddia etmektedir. Âmidî, bu yöntemle illetin ispatı hususundaki keyfiyetini açıklarken şöyle demektedir; “Müctehidin mevcut vasıfları ispat etmek, hüküm için elverişli olmayanları iptal edip geride kalanı hükmün illeti olarak belirlemesi zanna dayalı bir iştir ve zan sadece sahibini bağlar.”²⁰¹

Râzî'nin de aralarında olduğu Şafîîlerin ve Mâlikîlerin cumhuru ve bir kısım Hanbelîlere göre ise bu yöntemle ispat edilen illetin mutlak olarak hem nâzir için hem de munâzir için bağlayıcı bir delildir. Bunlara göre burada yapılan işlem, hükmün kaynağının ispat edilmesi işlemidir. Böyle bir durumda ise münazara anlamsızdır. Öyleyse bu işlem herkes için bağlayıcıdır.²⁰² Ayrıca daha önce Gazzâlî'nin, “Sebr ve taksim yönteminin doğru işletilmesi halinde hüküm ile illet arasındaki münâsebet

¹⁹⁷ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/26.

¹⁹⁸ es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-ille*, 450.

¹⁹⁹ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/35-36; es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-ille*, 450.

²⁰⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, 2/35-36; es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-ille*, 450.

²⁰¹ es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-ille*, 451.

²⁰² Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/220; es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-ille*, 451.

ihtiyaç kalmayacağı” ifade edilmişti. Ancak Gazzâlî’ye göre bu yöntemin doğru sonuca ulaştırması ve delil olarak ikame edilmesi için üç şeye ihtiyaç vardır:

Birincisi; hüküm için illet olmaya elverişli bir alâmet bulunmalıdır. Bu hususta Gazzâlî gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Buğdayın, buğday ismiyle malum olduğu, öyleyse burada hüküm için herhangi bir alâmete ve illete ihtiyacın olmadığı söylenebilir.²⁰³ Biz de cevaben; durumun sizin anladığınız gibi olmadığı, zira buğday, un, ekmek ya da püre ye dönüştürüldüğünde ribâ hükmü varlığını devam ettirirken buğday ismi ise ortadan kalkmıştır.²⁰⁴ Dolayısıyla ribânın illeti buğday isminden daha genel ve kapsayıcı bir şeydir. Öyleyse hüküm için illet olmaya elverişli bir alâmetin bulunması kaçınılmazdır.²⁰⁵

İkincisi; yapılan sebr işlemi illet olmaya elverişli bütün vasıfları kapsayıcı ve kuşatıcı olmalıdır. Bu da hasmın illet olabilecek vasıfların zikredilen vasıflardan ibaret olduğunu kabul etmesiyle ya da kabul etmemesiyle olur.²⁰⁶

Üçüncüsü; mevcut diğer vasıfların illet olmaya elverişli olmadığına dair delil bulunmalıdır.²⁰⁷ Bu da ya hükmün varlığıyla beraber söz konusu vasıfların illet olarak hükümde etkisinin olmadığına beyan edilmesiyle ya da söz konusu vasıflar illet olmaya elverişli olmadığı halde bu vasıfların varlığından dolayı hükmün ortadan kalkmasıyla olur.²⁰⁸

Sebr ve taksim yönteminin delil oluşu ile ilgili diğer bir görüş ise şöyledir: “*Şayet hükmün illetinin tespiti noktasında yapılan hasr (illet olmaya elverişli vasıfların belirlenmesi) ve iptal (elverişsiz vasıfların ayıklanması) kat’iyyet ifade eden bir yolla yapılmış ise bu meslek/yöntem kat’idir ve icma ile kabul edilmiştir.*”²⁰⁹

Benzer şekilde “*Hasr ve iptal işlemi haberi vahit ve sukût icma gibi zannî yollarla ispat edilmişse her ne kadar yapılan işlem zan ifade etse de herkes için geçerli bir delil ve makbul bir yöntemdir.*”²¹⁰ Ancak “*Yapılan hasr ve iptal kat’i değilse o*

²⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305-306.

²⁰⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305-306.

²⁰⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305-306.

²⁰⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305-306.

²⁰⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305-306.

²⁰⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/305-306.

²⁰⁹ Abdülalî Muhammed b. Nizâmeddin el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahamût fî şerhi Müsellemi’s-sübût* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 2/352.

²¹⁰ el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahamût*, 2/352.

*zaman bu yöntem hakkında ihtilafın olduğu.”*²¹¹ söylenmiştir. Nitekim Şafîiler ile Malikilerin çoğunluğu ve Hanefilerden Ebû Bekr el-Cessâs ile Burhâneddin el-Mergînânî bu yöntemi hem “*nâzir*” (konuyu inceleyip tartışan müctehid) hem de “*munâzir*” (karşı görüşte olan müctehid) için delil olarak kabul etmişlerdir.²¹² Hanefilerin çoğunluğu ise bu yöntemi hem “*nâzir*” hem de “*munâzir*” için delil olarak kabul etmemektedirler. Zira onlara göre, illet olmaya elverişli olmayan vasıfları ayıklayıp geriye kalan vasfı illet kabul etmek doğru değildir. Çünkü, geride bırakılan vasfın şer’an muteber ve hükümde müessir olduğuna dair delil mevcut değildir.²¹³

Yukarıda aktarılan görüşler incelendikten sonra sebr ve taksim yöntemi işletilerek illet tespiti yapılıması hususunda usûlcülerin çoğunluğunun bu yöntemi delil olarak kabul ettiği gözlemlenmektedir. Çünkü ileri sürdükleri delillerin karşıt görüş sahiplerinin delillerinden daha güçlü ve daha ikna edici olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu yöntemin sadece usûlcüler tarafından kullanılmadığı bizatihi Kur’ân’da da örneklerinin mevcut olduğu ifade edilmişti.

2.1.3. Tenkîhu’l-Menât ile Sebr ve Taksim Arasındaki Fark

Tenkîhu’l-menât nasslarda yer alan vasıflardan hareketle illet olmaya elverişli olan ve olmayan vasıfların birbirinden ayıklanması işlemidir. Benzer şekilde sebr ve taksimde, müctehidin aslı hükümde illet olabilecek vasıf ve manaları araştırdıktan sonra bunları teker teker sınyarak ta’lile elverişli olmayanları ayıklaması geride kalan manayı illet olarak belirlemesi işlemidir. Her ne kadar usul-i fıkıh kaynaklarında bu tanımlara yer verilmiş olsa da ve her iki tanımın zahiri aynı şeyi ifade ediyormuş gibi gözükse de acaba aralarında yine de bir fark var mıdır? Sorusu cevaplanmaya değer bir sorudur.

Bunun cevabını ve her iki yöntem arasındaki farkı yine usûl alimlerinin görüşlerinden hareketle cevaplamak mümkündür. Zira konuyla alakalı tanımlar ya da beyanlar dikkatlice incelendiğinde iki yöntem arasındaki fark kendiliğinden açığa çıkacaktır. Şöyle ki;

²¹¹ el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahamût* , 2/352.

²¹² el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahamût* , 2/352.

²¹³ el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahamût* , 2/352; Yıldırım, *Hanefî Usûl Geleneğinde İletî Tespit Yolları*, 246.

Tenkîhu'l-menât nassın zahirinin kendisine delalet ettiği vasıflara mahsus iken, sebr ve taksim ise illet olmaya elverişli vasıfların istinbat yoluyla elde edilmesine mahsustur.²¹⁴

Sebr ve taksim yönteminde illet olmaya elverişli vasıfların belirlenip diğerlerinden ayıklanması söz konusu iken, tenkîhu'l-menât'ta ise böyle bir durum söz konusu değildir.²¹⁵

Tenkîhu'l-menâtta illetin tayini vacip değildir. Zira bunda illetin tespiti değil, sadece illet olmaya elverişli olmayan vasfın iptali söz konusudur. Sebr ve taksim yönteminde ise hem aslî hüküm ile fer'i hüküm arasında müşterek olan câmi' bir illetin tayini hem de bu illetin istidlali vaciptir.²¹⁶

Sebr ve taksim, illete dair hiçbir nass bulunmadığı zaman söz konusudur. Bu yöntemde amaç, illete ulaşmaktır yoksa illeti diğer vasıflardan ayırmak değildir. Tenkîhu'l-menât ise illete dair bir nass bulunduğu zaman söz konusudur. Burada ki amaç ise illete ulaşmak değildir. Bilakis illeti, illet olamayacak vasıflardan arındırmaktır.²¹⁷

Son dönem alimlerinden Hallâf da tenkîhu'l-menât ile sebr ve taksim yönteminin mahiyet itibari ile birbirinden farklı olduğunu söylemektedir. Ona göre tenkîhu'l-menât; hükmü belirleyen nasta bu hükme illet olabilecek dayanağı gösterir. Ancak bu dayanak, dayanak olmaya elverişli değildir. Zira diğer vasıflarla karışık haldedir. Dolayısıyla usûlcü bu yöntemde nassda illet olmaya elverişli olan vasıflar arasından bir ayıklama yaparak uygun vasfı tespit ederken, sebr ve taksim yönteminde ise hükmün dayanağını içermeyen bir nass üzerinde önce illet olabilecek vasıfları kendisi tespit etmekte, sonra da bunlar arasında illeti tespit etmektedir. Zira bu işlemde ayıklama değil, mevcut nassa ait illeti belirleme amacı vardır.²¹⁸ Ayrıca Hallâf, tenkîhu'l-menâtın illet belirleme yollarından biri olarak gösterilmesine itiraz ederek bunun sadece illet olmaya elverişli olmayan vasıflar arasından hükmün illeti olabilecek vasfı ayıklamaktan ibaret olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁹

²¹⁴ Zekeriyyâ el-Ensârî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*, 1. Bs (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 2007), 3/392.

²¹⁵ Taqiyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc*, 3/81.

²¹⁶ Taqiyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc*, 3/81.

²¹⁷ eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 732.

²¹⁸ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 136-137.

²¹⁹ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 135.

Usûlcüler içerisinde iki yöntemin birbirinden farklı olduğunu iddia eden ve bunu delilleriyle gerekçelendirenler olduğu gibi²²⁰ her iki yöntemin işlevsel olarak aynı olduğunu, dolayısıyla iki yöntemi birbirinden ayırarak farklı şekilde isimlendirmenin yanlış olacağını söyleyenler de vardır. Konuyla ilgili olarak Râzî şunları söylemektedir: “*Tenkîhu’l-menât yöntemi, sebr ve taksim yönteminin bizzat kendisidir. Dolayısıyla bu yöntemi farklı bir yöntem gibi saymak doğru değildir.*”²²¹

Şevkânî ise bu noktada Râzî’ye itiraz ederek şunları söylemektedir: “*İki yöntem arasında açık bir fark vardır. Zira sebr ve taksim yönteminde vasıfların ayıklanması işlemi müstakil ya da itibârî olarak illetin tayini içindir.*”²²² Buna mukabil olarak “*Tenkîhu’l-menâtta yapılan işlem illetin tayini için değil, bilakis illet olmaya elverişli olmayan vasıfların iptali ve uygun vasfın tayini içindir.*”²²³

Sonuç olarak; tenkîhu’l-menât ile sebr ve taksim’in işlev olarak (yani illetin tespitinde kullanılmaları açısından) benzerlik arz ettiğinden dolayı bazı usûlcüler, bunları aynı işlemi yapan tek bir yöntemin iki farklı isimle adlandırılması olarak görürken, diğer bir kısmı ise işlev olarak benzerlik arz etse de yöntem olarak aralarındaki farklılığı göz önünde bulundurduğundan her iki yöntemide birbirinden bağımsız iki farklı yöntem olarak kabul etmektedir.

2.2. Tahrîcû’l-Menât

Menât kavramının alt başlıklarından biri de tahrîcû’l-menâttır. Tahrîc sözlükte “*çıkarmak*”²²⁴ demektir.

Tahrîcû’l-menât ise bu kelimenin “*menât*” kelimesine izafe edilmesinden elde edilen mürekkep bir kavramdır.²²⁵ Tahric kelimesi *çıkarmak* manası yanında daha başka anlamlara da sahiptir. Şöyle ki; bir yıl içerisinde meydana gelen kıtlık veya bolluğa, toprağın bir kısmının verimli diğer kısmının çorak olmasına, bitkilerin bir

²²⁰ el-Ensârî, *Hâşiye ‘alâ Şerhi Cem‘i’l-cevâmi‘*, 3/392; Taqiyyuddîn es-Subkî, *el-İbhâc*, 3/81; eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 732.

²²¹ Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/231.

²²² eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 732.

²²³ eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 732.

²²⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, thk. Muhammed ‘Avd Mir‘ab (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001), 7/27; Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, 1/310; Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs* (Beyrut: Daru’l Fikr, 2003), 3/340-341; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 2/253.

²²⁵ el-Ebyârî, *et-Tahkîk ve’l-Beyân*, 3/23; Zerkeşî, *el-Baḥru’l-Muḥîṭ*, 7/324.

yerde yetişip başka yerde yetişmemesinden dolayı yeşil bitkiler içerisindeki toprağın beyaz görünmesine, hayvanların yediği otlarda seçici davranıp bir yerde otlayıp diğer yerde otlamamasına da tahrîc denmiştir.²²⁶ Ayrıca meydana çıkarma, yazı levhasının bir kısmının yazılıp diğer bir kısmının yazılmaması, bir kitabın belli bölümlerinin yazılıp diğer bölümlerinin yazılmaması da tahrîc kelimesi ile ifade edilmiştir.²²⁷

İstilahî olarak ise “*Usûlcülerin, naslara, kaidelere, şer’î asılları uygulayarak şer’î-amelî hüküm elde etmesine tahrîc.*” denilmektedir.²²⁸ Ayrıca herhangi bir fıkıh mezhebinin müntesibi olup o mezhep imamlarının istinat ettikleri nasları, illetleri ve sebepleri kavrayarak o mezhepte zahiren ortaya konulmamış olan herhangi bir meselenin hükmünü müctehid imamların görüşlerinden ve özellikle mezhep imamının ilke, esas ve kurallarından o mezhep anlayışı çerçevesinde bulup ortaya çıkarmaya da, tahrîc deniliyor.²²⁹ İctihat edene müctehid denildiği gibi tahrîc işlemini yapan ve tayin eden kişiye de “muḥarric” veya “sâhib-i tahrîc” denilir.²³⁰ Dolayısıyla usûlcülerin istilahında tahrîcin istinbat anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²³¹ Zira müctehid şer’î nass, illet ve sebeplere vakıf olduğundan şeriatta hükmü ifade edilmeyen meselelerin hükümlerini bu vasıtalar sebebiyle elde eder. Muḥarric ise tabi olduğu mezhebin fıkhi ilke, esas ve kurallarına vakıf olduğundan mezhepte hükmü ifade edilmeyen meselelerin hükümlerini onlardan elde eder.²³²

Tahrîc hem fıkıh usûlünde hem hadis usûlünde müşterek kullanılan bir kavramdır.²³³ Ancak burada sadece menât ile olan ilişkisinden dolayı usul-i fıkıh ilmindeki kullanımı esas alınacaktır.

²²⁶ el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, 7/27; Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, 1/310; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 3/340-341; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 2/253.

²²⁷ el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, 7/27; Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, 1/310; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 3/340-341; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 2/253.

²²⁸ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 537.

²²⁹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 537.

²³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 1. Bs (İstanbul: Nizamiye Akademisi, 2016), 194; Muhammed Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, trc. Hasan Karayığit, 1. Bs (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 247; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 537; Zeki Koçak, *Fıkıh Usûlü Açısından Hükümlerin İstinbatında Tahrîc Yöntemi*, 1. Bs (Erzurum: Uzakülke Yayınları, 2015), 30.

²³¹ Koçak, *Fıkıh Usûlü Açısından Hükümlerin İstinbatında Tahrîc Yöntemi*, 30.

²³² Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, 247-248.

²³³ Mahmud Tahhân, *Usûlü’l-Tahrîc ve Dirâsetü’l-Esânîd*, 3. Bs (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1996), 8.

2.2.1. Usûlcülere Göre Tahrîcû'l-Menât'ın Delil Değeri

Usul-i fıkıh ilminde birtakım terimler vardır ki başka terimlerle ya karıştırılmaktadır ya da eşanlamli kullanılmaktadır. Bu terimlerden bazıısı tahkîku'l-menât ve tahrîcu'l-menât'tır.²³⁴ Tahkîku'l-menât terimi daha sonra açıklanacağından dolayı şimdi ona temas edilmeyecektir.

Tahrîcu'l-menât, müctehidin kıyasî ictihâdına dayanır ve illetin belirlenme yöntemi açısından “mansûs (nass ile belirlenmiş) illet değil, müstenbat (ictihâdî olarak belirlenmiş) illet kısmıyla alakalıdır.”²³⁵ İbn Şihâb el-Ukberî'ye göre; “Şâri'in bir meselenin hükmünün illetine asla temas etmeyip sadece hükmü açıklamakla yetinmesinden sonra müctehidin illet tespitine çalışması ve netice de bir illet belirlenmesine işlemine, tahrîcu'l-menât denir.”²³⁶ Gazzâlî ise örneğin şarabın haramlığında olduğu gibi hükmün menâtına ve illetine temas etmeksizin sadece hükmün ve hükmün mahallinin zikredilerek bir şeyin haram olduğunun nassda belirtilmesinden sonra “Müctehidin re'y ve ictihâdıyla hüküm istinbâtında bulunup ve şarabın haram olmasının illetinin iskâr olduğuna hükmetmesi, akabinde de aynı gerekçeyle nebîz'e haram hükmü vermesi, tahrîcu'l-menât'tır.”²³⁷ Demektedir.

Âmidî de şu tanıımı yapmaktadır. “Nass veya icmânın delaletiyle belirlenmiş bir hükmün ve illetin benzer meselelerde yer almayan hüküm ve illetinin ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan ictihâdî bir çalışmadır.”²³⁸

Karâfî'de söz konusu kavramı şu şekilde izâh etmektedir: “Nass'ın hükmünde zikredilmeyen vasıflardan illetin tayin edilmesidir.”²³⁹

Tahrîcu'l-menât hususunda aktardığımız tanımlar incelendiğinde usûlcülerin tahrîcu'l-menât için yaptıkları bütün bu tanımlamalar aynen tahkîkû'l-menât'ta olduğu gibi birbirine yakın anlam sağlayan, değişik ifade kalıplarından ibaret olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁰ Dolayısıyla usûlcülerin ıstılahlarındaki tahrîcu'l-menât, ortak bir ifadeyle şu şekilde tanımlanabilir: “Tahrîcu'l-menât; nass veya icma ile belirlenmiş bir

²³⁴ Zeydân, *el-Vecîz*, 205.

²³⁵ el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve 'l-Beyân*, 3/23; Atar, *Fıkıh usûlî*, 93.

²³⁶ İbn Şihâb el-Ukberî, *Risâletun fî Usûli'l-Fıkıh*, 1/51.

²³⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/240.

²³⁸ el-Âmidî, *el-İḥkâm*, t.y., 3/303.

²³⁹ el-Karâfî, *Nefâ'isu'l-Uşûl fî Şerhi'l-Maḥşûl*, 7/3089.

²⁴⁰ el-Âmidî, *el-İḥkâm*, 2/265; et-Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh*, 2/163; ez-Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 5/257; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nâzir*, 2/234.

hükümün illet olmaya elverişli olan “münasip” vasfını istinbat ile ortaya çıkarmak ve benzer meselelerde de aynı işlemin kullanılarak illet tespit işleminin yapılmasına yönelik olarak yapılan kıyasî bir ictihattır.²⁴¹ Örneğin; Şâri’ şarabın haram olduğuna hükmediyor, hüküm ve mahalli bildiriyor. Fakat şarap hükümünün illetini ne sarahaten ne de işareten bildiriyor. Şaraptaki haramlık hükümünün başka meselelere de uygulanması için, şarabın hüküm olarak haram oluşunun illetinin çıkarılması gerekiyor. Müctehid de sebr ve taksim gibi illeti belirleme yollarından birini kullanarak bu illeti tespit ediyor. İşte yapılan bütün bu işlemlere tahrîcu’l-menât denmektedir. Yapılan bu işlemlerde illet olmaya elverişli olan vasfın seçiminde gerek nass gerekse icmâda sarahaten ya da işareten herhangi bir delalet bulunmadığından illetin ilave bir gayretle tespiti söz konusu olmaktadır.²⁴²

Tahrîcu’l-Menât için başka bir örnek de şu verilebilir: kasten öldürmelerde kısas cezasının vacip olmasının illeti, öldürmenin âdeten öldürme özelliği taşıyan bir aletle gerçekleştirilmesidir. Dolayısıyla bu yöneme göre illet tespiti yapıldıktan sonra kasten yapılan bütün öldürmeler buna kıyas edilir. Söz konusu alet asr-ı saadet döneminde ister mevcut olsun -kılıç gibi- isterse sonradan icat edilmiş olsun -günümüz silahları gibi-, âdeten öldürme vasfına haiz olan aletlerin kullanılması sonucu kasten adam öldüren kişilere kısas cezası uygulanır.²⁴³

Tahrîcu’l-menâtın bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi, aslî meselenin hükümünün başka olaylara da tatbik edilmesi için, kapalı olan illetin açığa çıkarılmasıdır.²⁴⁴ Örneğin Kur’an’da şarabın haram olduğu bildirilmiş ancak illeti belirtilmemiştir.²⁴⁵ Müctehidin istinbât yoluyla şarabın haram oluşunun illetini iskâr olarak belirlemesi ve iskâr vasfı kendisinde bulunan her türlü içkinin haram olduğu hükmüne illet tespit yöntemlerinden biriyle varması bu yöntemle olmaktadır. Bundan dolayı bu yöntem, tahrîcu’l-menât olarak isimlendirilmiştir.²⁴⁶

²⁴¹ Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 165; Muhsin Koçak v. dğr., *Fıkıh Usûlü*, 1. Bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 122.

²⁴² el-Hindî, *Nihâyetu’l-Vuşûl*, 7/3046; Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravda*, 3/242; Kahraman, *Fıkıh Usulü*, 175.

²⁴³ Zeydân, *el-Vecîz*, 205.

²⁴⁴ Ebu İshak İbrahim b Musa b Muhammed el-Gırnati eş-Şâtıbi, *el-Muvâfakât: İslamî İlimler Metodolojisi*, trc. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 4/95; Koçak v. dğr., *Fıkıh Usûlü*, 122; Candan, *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri*, 216; Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 165.

²⁴⁵ el-Mâide, 5/90.

²⁴⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 2/240; Zeydân, *el-Vecîz*, 206.

2.2.2. Tahrîcû'l-Menât ve Münâsebe

Tahrîcû'l-menât kavramının karıştırıldığı kavramlar ise “münâsebe” ve “ihâle” kavramlarıdır. Zira usûlcüler bu kavramı bazen “münâsebe” ve bazen de “ihâle” diye isimlendirmektedirler.²⁴⁷

Usûlcülerin tahrîcû'l-menât kavramını “münâsebe” olarak isimlendirmesinin sebebini ve tahrîcû'l-menât'la ilişkisinin ne olduğunu açıklamamız kaçınılmaz gözükmektedir. Zira iki kavram arasında nüans vardır. Ancak iki kavram arasındaki ilişkinin tam olarak anlaşılabilmesi için öncelikle “münâsebe” kavramını sonra da iki kavram arasındaki ilişkinin açıklanmasına gayret edilecektir.

2.2.2.1. Münâsebe Yöntemi

İllet tespitinde kullanılan yöntemlerden birisi de münâsebedir. Bu yöntem usûlcülerin fazlaca önem verdiği, çokça incelediği ve hakkında haylice yorum yaptığı yöntemlerden biridir.²⁴⁸ Bunun sebebi ise aslî mesele ile fer'i mesele arasındaki ilişkinin bu yöntemle ortaya konulmasından kaynaklanmaktadır.²⁴⁹ Ayrıca bu yöntemin aklî illet tespit yöntemlerinden biri olması hasebiyle usûlcüler tarafından *ihâle*, *maslahat*, *istidlâl* ve *riâyetu'l-makâsîd* gibi değişik isimlendirmelerle ifade edilmektedir.²⁵⁰

Bu yöntem, illet tespit yöntemleri içerisinde en zor olanı ve incelikleri en fazla olanıdır.²⁵¹ Zira Zerkeşî de bu yöntem için şu ifadeyi kullanmaktadır: Münâsebe, usûl ilminde kıyas kitabının umdesidir. Meseleleri deniz gibi derin olan açık ve kapalı kıyasın mahallidir.²⁵²

Bu yöntemle hükmün illetinin ispatı hususunda usûlcüler arasında çoğu zaman ihtilaflar meydana gelmiştir. Çünkü zaman zaman hükümde ittifak meydana gelse de çoğu zaman illet olmaya elverişli vasfın hangisi olacağı hususunda ihtilaf edilmiştir.

²⁴⁷ İbnu't-Tilmisânî, *Şerhu'l-Me'âlim fi Uşûli'l-Fıkh*, 2/337; Ebu's-Şenâ Maḥmûd b. Abdurrahman el-İşbehânî, *Beyânu'l-Muhtasar Şerhu Muhtasar İbni'l-Hâcib* (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1406), 3/110; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Taḥrîr ve't-Taḥbîr*, 3/193; el-Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd*, 2/536; Ebû Bekr b. Zeyd el-Maḥḍîsî el-Cerrâ'î, *Şerhu Muhtasari Uşûli'l-Fıkh*, thk. Abdulaziz Muhammed (Kuveyt: Letâ'if li-Neşri'l-Kutub, 1433/2012), 3/257.

²⁴⁸ es-Sem'ânî, *Ḳavâṭi'u'l-Edille*, 2/162; el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ġalîl*, 142-146; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/306; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/157; el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve'l-Beyân*, 3/119.

²⁴⁹ et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravḍa*, 3/382; Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 7/207.

²⁵⁰ ez-Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 5/206; eş-Şevkānî, *İrşâdü'l-fuḥûl*, 713.

²⁵¹ ez-Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 5/206.

²⁵² ez-Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 5/206.

Gazzâlî, hükmün illetinin ispatı noktasında sadece münâsebetle iktifâ etmenin ihtilafa sebebiyet verdiğini,²⁵³ söylemektedir.

Münâsebe yöntemiyle alakalı bu bilgilerden sonra şimdi münâsebe kavramının sözlük ve terim anlamını, münasip vasfın kısımlarını, yöntemin delil oluşunu ve delillerini inceleyip ardından tahrîcu'l-menât'ın münâsebe ile ilişkisini inceleyeceğiz.

Münâsebe sözlükte; yakınlık, müşâkele yani uyum ve mülayemet/uygunluk demektir.²⁵⁴ Usûlcülerin kullanımında ise münâsebe kavramının ıstilahî anlamını ön plana çıkaracak şekilde sıkça geçtiği, sözgelimi “şu vasıf (illet olma açısından) şu hükme münasiptir (uygundur)” gibi cümlelerin kullanıldığı görülür.²⁵⁵ Kavramın lafzından hareketle ıstilahî anlamını belirleme yanında, bazı usûlcülerin meseleye daha geniş bir perspektiften bakarak herhangi bir şey ile irtibatı olan bir şey için luğavî olarak da münâsebe lafzının kullandığı görülür.²⁵⁶ Dolayısıyla münâsebe lafzının hem luğavî olarak hem de ıstilahî olarak; “*Bir şeyin başka bir şeye uygun ve elverişli olması anlamında*” kullanılabileceği anlaşılmaktadır.

Usûlcülerin ıstilahî kullanımında münâsebeden kasıt; *hüküm ile illet olmaya elverişli olan vasıf arasındaki uyum ve uygunluktur*. Yani hükmün dayanağı olması düşünülen bu vasfın, şâri'in hükmü vazederken amaçladığı maslahatı (hikmeti) gerçekleştirecek nitelikte olmasıdır. Söz konusu maslahat ise ya mükellefler için bir faydanın elde edilmesi (celbu'l-menâfi') ya da onlardan bir zararın giderilmesidir (def'u'l-mefâsid).²⁵⁷ Örneğin: her türlü içkinin haram kılınması için “iskar” vasfı, hükmün hikmetini gerçekleştirmek için münasip bir vasıftır. Çünkü bu vasıfla hüküm arasında münâsebet vardır ve bu vasfa binaen konulan haram hükmü, aklın korunması maslahatını gerçekleştirmektedir.²⁵⁸

Ayrıca şer'î hükmün üzerine bina edildiği illeti olduğu gibi, gerçekleştirmek istediği birtakım amaç ve gayeleri de vardır. Bu amaç ve gayeler ise hükmün hikmeti olarak isimlendirilmekte ve hükmün inzalindeki gerçek etken olmaktadır. Bundan

²⁵³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/306.

²⁵⁴ er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, 442; İbn Manzûr, *Lisân'ı-l-'Arab*, 1/756; Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğaribi's-Şerhi'l-Kebîr*, 2/602; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 2/430.

²⁵⁵ es-Sem'ânî, *Kavâî'u'l-Edille*, 2/162; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/306; el-Ebyârî, *et-Taḥkîk ve'l-Beyân*, 3/119; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/157; Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravḍa*, 3/382.

²⁵⁶ el-Âmidî, *el-İḥkâm*, t.y., 3/270.

²⁵⁷ el-Âmidî, *el-İḥkâm*, t.y., 3/296; el-Ḳarâfî, *Şerhu Tenkîḥ*, 391.

²⁵⁸ et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravḍa*, 3/382; el-Ḳarâfî, *Şerhu Tenkîḥ*, 391.

dolayı hüküm ve illet olmaya elverişli olan vasıf arasında münâsebetin bulunmaması halinde hükmün ta'lili sahih değildir.²⁵⁹ Bundan dolayı bu tür vasıflara tardî ya da ittifakî denmektedir.²⁶⁰ Örneğin: şarabın haram oluşunda, şarapta bulunan renk, tat, koku ve acıcılık gibi vasıfların hükme münasip olmamalarından dolayı illet olmaya elverişli kabul edilmemektedir.²⁶¹

Yaptığımız araştırmaya göre; usûlcülerin münâsebe kavramıyla ilgili birçok tanım yaptıkları ve ekseriyetle bu tanımların anlam itibariyle aynı fakat lafız itibariyle birbirlerinden farklı olduğudur. Şöyle ki:

İbn Hâcib, Âmidî, Mâlikî ve Hanbelî usûlcülerin bir kısmına göre münâsebe; *“Aklen hükmün kendisine terettüp ettiği, maslahatın elde edilmesine ve mefsedetın giderilmesine elverişli olan zâhir, munzabıt (istikrarlı/objektif) bir vasıftır.”*²⁶² Yine bu usûlcülere göre söz konusu tanımdaki maslahat; dünyevî ve uhrevî olarak beden ve nefsin elde ettiği lezzetler ve bu lezzetlere ulaştıran vesilelerdir. Aynı şekilde söz konusu mefsedet ise dünyevî ve uhrevî olarak beden ve nefsin elde ettiği elem ve bu elemi meydana getiren vesilelerdir.²⁶³

Karâfî'ye göre münâsebe, *“Maslahatın elde edilmesi ve mefsedetın giderilmesidir.”*²⁶⁴ Karâfî bu hususta zekâtın vücûbiyeti için illet olan zenginliği (ğınâ) maslahat için, şarabın haramlığı için illet olan sarhoşluğu (iskâr) da mefsedet için örnek olarak vermektedir.²⁶⁵

Beyzâvî ve bazı muhakkik Hanefîlerin tanımına göre illetteki münâsebe, *“İnsanlar için menfaati sağlayıp ve onlardan zararı gideren vasıftan ibarettir”. Yani, şeriatın muteber kabul ettiği vâsfın cinsinin hükmün cinsi için illet olmaya elverişli olmasıdır.*²⁶⁶

²⁵⁹ el-Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 3/296; Zeydân, *el-Vecîz*, 194.

²⁶⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 3/296; Zeydân, *el-Vecîz*, 194.

²⁶¹ Zeydân, *el-Vecîz*, 194.

²⁶² Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ'l-Usûlî*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 3/414; el-Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 3/270; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-Nâzir*, 2/208; es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-İlle*, 392.

²⁶³ el-Îcî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ'l-Usûlî*, 3/414; Âmidî, *el-İhkâm*, t.y., 3/270; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-Nâzir*, 2/208; es-Sa'dî, *Mebâhişü'l-İlle*, 392.

²⁶⁴ el-Karâfî, *Şerhu Tenkîh*, 391.

²⁶⁵ el-Karâfî, *Şerhu Tenkîh*, 391.

²⁶⁶ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *el-İbhâc*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 3/54; Mevlânâ Mehmed İzmirî, *Hâşiye 'alâ Mir'âti'l-uşûl* (İstanbul: Bulak, 1285), 2/319.

Ancak son dönem Osmanlı alimlerinden Mevlânâ Mehmed İzmîrî; şerîatin muteber kabul ettiği, “*Vaşfin cinsinin hükmün cinsi için illet olmaya elverişli nitelikte olması.*”²⁶⁷ durumunun yanı sıra insanlar için menfaati sağlayıp onlardan zararı giderdiği düşünülen bu vasfın, münâsebe/mülayeme manasında kullanılmadığını bilakis *adâlet (müessir)* manasında kullanıldığını ifade etmekte ve bunun Hanefilerin cumhur’unun görüşü olduğunu beyan etmektedir.²⁶⁸

Debûsî’ye göre ise söz konusu kavram; *Akıllara (akıl sahibi kimselere) arz edildiğinde kabulle karşıladıkları şeylere*, denir.²⁶⁹ Ancak Debûsî’nin yaptığı bu tanıma Pezdevî itiraz etmekte ve bu şekilde yapılan tanımın münâsebe kavramının sadece luğavî manası için doğru olabileceğini, ifade etmektedir.²⁷⁰

Hanefî usûlcülerden olan Bâbertî’nin yaptığı münâsebe tanımı ise İbn Hâcib, Âmidî, bazı Mâlikî ve Hanbelî usûlcülerin yaptığı tanımla hem lafız hemde mana itibarıyla aynı olduğu müşahede edilmektedir.²⁷¹

Râzî’nin münâsebe tanımı ise “*Tahsîl ve ibkâ bakımından insanı uygun olana ulaştıran şey.*”²⁷² şeklindedir. Tanımdaki tahsîlden kasıt, maslahatı elde etme (celbu’l-menfaat), ibkâ’dan kasıt ise mefsedetten uzaklaştırmadır (def’u’l-mazarrat).²⁷³

Usûlcülerin münâsebe kavramıyla ilgili yaptıkları tanımların ekseriyetle anlam itibarıyla aynı, lafız itibarıyla birbirlerinden ayrıldıkları ifade edilmişti. Dolayısıyla aktarılan tanımların daha önce yapılan tespiti doğrular nitelikte gözlemlenmektedir. Çünkü bütün tanımlar münâsebeden kastedilen ve hükmün hikmeti olarak bilinen “*maslahatın elde edilmesi ve mefsedetin giderilmesi*” ilkesini barındırmakta ve bu ilke değişik ifade kalıplarıyla açıklanmaktadır.

Tanımlar dikkate alındığında Debûsî’nin yaptığı tanım, münâsebe kavramının luğavî anlamını barındırdığından diğer tanımlara göre farklılık arz ettiği görülmektedir. Nitekim aynı sebeple Pezdevî’nin itirazına da işaret edilmişti. Ayrıca Hanefilerin cumhuru, söz konusu “*maslahatın elde edilmesi ve mefsedetin*

²⁶⁷ İzmîrî, *Hâşiye ‘alâ Mir’âtî’l-uşûl*, 2/319.

²⁶⁸ İzmîrî, *Hâşiye ‘alâ Mir’âtî’l-uşûl*, 2/319.

²⁶⁹ el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, 3/352; İzmîrî, *Hâşiye ‘alâ Mir’âtî’l-uşûl*, 2/319.

²⁷⁰ el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, 3/352.

²⁷¹ el-Bâbertî, *er-Rudûd ve’n-Nukûd*, 2/475.

²⁷² Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/157.

²⁷³ Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl*, 5/157.

giderilmesi” ilkesini münâsebe olarak isimlendirmeyip *adâlet (müessir)* diye isimlendirdiklerinden bu hususta cumhur ulemadan ayrılmaktadırlar.

Yine yapılan tanımlarda illet olmaya elverişli olan vasıf, ya mükellefler için bir faydanın elde edilmesi (celbu’l-menâfi’) ya da onlardan bir zararın giderilmesidir (def’u’l-mefâsid), şeklinde belirtilmiştir.

İbn Hâcib, Âmidî ve bir kısım Mâlikî ve Hanbelî usûlcülerin tanımlarında görülen zâhir, munzabıt (istikrarlı/objektif) olma nitelikleri ise illet olaya elverişli vasıfta bulunması gereken şartlar olduğu için zikredildiği düşünülmektedir.²⁷⁴

Sonuç olarak; illet olarak tercih edilen vasıf ile hüküm arasındaki uygunluktan ve Şari’in hükmü koyarken gözettiği maslahatı gerçekleştirdiğinden dolayı bu yönteme münâsebe denildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca şunu belirtelim ki Hanefilere göre bu yönteme, hükmün illetini ortaya koyan bir nass ya da icmâ bulunmadığında müracaat edilir ve bu yöntemle tespiti yapılan illet, nass ya da icmâ ile desteklenmediği müddetçe başka olaylara uygulanması (ta’diye) muteber değildir. Yani münâsebe ile illet tespiti yapılan bir meselede hükmün illetini gösteren bir nass ya da icmâ yoksa müctehidin bu yöntemi kullanarak elde ettiği illet sadece bu mesele için geçerli olur ve benzer meselelere tatbik edilemez. Çünkü onlara göre bu yöntemle illetin tespiti kat’î değil, zannîdir.²⁷⁵

Yine hükümle illet arasındaki uygunluğu münâsebe yöntemiyle belirlenen vasfın Hz. Peygamber (s.a.s.) ve selefi salihînden nakledilen illetlere ve illet tespitine mülâyim (uygun) olmalıdır.²⁷⁶ Ancak Hanefî ve Şafiîlerin aksine Mâlikîler ve Hanbelîler, illet tespitinde münâsebeyi müstakil bir delil olarak kabul etmekte ve bu yöntemi, nass tarafından olumlu ya da olumsuz bir değerlendirmeye tâbi tutulmamış anlamında “*el-mesâlihü’l-mürsele*” ya da “*el-münâsibü’l-mürsel*” olarak isimlendirmektedirler.²⁷⁷

Son devir alimlerinden Ebû Zehre ise muhakkik usûlcülerin, mülâyim ve münâsib vasıfları bizzat hükümde müessir olan ya da yeni bir hüküm inşâ eden bir şey olarak kabul etmediklerini bilakis hüküm ile illet arasındaki münâsebet açık ve sabit

²⁷⁴ Zeydân, *el-Vecîz*, 192-194.

²⁷⁵ Vehbe Zühaylî, *Usûlu’l-Fıkhî’l-İslâmî*, 1. Bs (Dimaşk: Dâru’l-Fıkr, 1406), 781.

²⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.), 1/177; Bilmen, *İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 249.

²⁷⁷ Zühaylî, *Usûlu’l-Fıkh*, 783; Zeydân, *el-Vecîz*, 199.

olsa bile bu vasıfları hükmün mevcudiyetine bir alâmet olarak kabul ettiklerini iddia etmektedir.²⁷⁸

2.2.2.2. Tahrîcü'l-Menât'ın Münâsebe Yöntemiyle İlişkisi

Usûlcülere göre bir hükmün illetle kaim olabilmesi için illet olmaya elverişli vasıf ile hüküm arasında bir uygunluğun (münâsebe) bulunması gerektiği ifade edilmektedir.²⁷⁹ Yani hüküm için illet olması düşünülen vasfın, şâri'in hükmü vazederken amaçladığı maslahatı (hikmeti) gerçekleştirecek özellikte ve doğrultuda olmasıdır. Maslahat ise mükellefler için bir faydanın sağlanması (celbu'l-menâfi') ve onlardan bir zararın defedilmesi (def'u'l-mefâsid) şeklinde açıklanmaktadır.²⁸⁰

Mesela, Kur'ân-ı Kerîmde şarap içmenin haram oluşu hususunda şöyle buyrulmaktadır; *“Ey iman edenler! (Aklı örten) Şarap (ve benzeri şeyler), kumar, putlar (dikili taşlar), kısmet ve şans için çekilen fal okları şeytan işi birer pislikten ibarettir. Bunlardan kaçının ki saadet ve kurtuluşa eresiniz.”*²⁸¹

Bu ayette şarap içme ile alakalı ilgili hüküm ve hükmün mahalli bildiriliyor fakat hükmün illetine açık (sarâhaten) ya da işareten (îmâ) temas edilmiyor. Şarapta ki haramlık hükmünün başka meselelere (içeceklerle) de tatbik edilmesi için şarabın haram olmasına sebep olan illetin tespit edilmesi gerekli görülmektedir. Bundan dolayı muctehid, illeti belirleme yollarından birini kullanarak şarapta mevcut olan vasıflardan zâhir (açık) ve munzabıt (istikrarlı/objektif) olan sarhoş edicilik vasfını (iskâr) hükme uygun bir illet olarak tespit etmektedir. Çünkü haramlık hükmünün bu vasma dayandırılmasında ve bu vasfın bulunduğu diğer bütün içeceklerde haramlık hükmünün ortaya konulmasında toplumun maslahatı vardır. Bu maslahat da akılların muhafazasıdır.²⁸²

Şarapta bulunan sıvı olma, tat, renk ve koku gibi diğer vasıflar ise haramlık hükmü için illet olmaya elverişli değildir. Zira bu vasıflarda toplum için herhangi bir mefsedet söz konusu değildir.²⁸³

²⁷⁸ Muhammed Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh* (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y.), 240.

²⁷⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/306-307; Zeydân, *el-Vecîz*, 194.

²⁸⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/306-307; Zeydân, *el-Vecîz*, 194.

²⁸¹ el-Mâide, 5/90

²⁸² el-Gazzâlî, *Şifâ'u'l-Ğalil*, 145.

²⁸³ İbnu't-Tilmisânî, *Şerhu'l-Me'âlim fi Uşûli'l-Fikh*, 2/337; Kârâfî, *Cuz'u min Şerhi Tenkîhi'l-Fuşûl*, 2/324; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/206; eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 713.

Şaraptaki haramlık hükmünün illetinin tespiti hususunda yapılan işlemlerde müctehidin “iskâr” vasfını hükme münasip görmesine “münâsebe” denilmektedir.²⁸⁴ Hüküm ile illet arasındaki münâsebetten dolayı iskâr vasfının şarabın illeti olarak tespit edilmesine de tahrîcu’l-menât denilmektedir.²⁸⁵ Bu itibarla müctehidin tahrîcu’l-menât yöntemine başvurarak bir hükmün illetini tespit etme noktasında başvurduğu ve illetin tespiti hususunda vasıta olarak kullandığı yöntemin münâsebe olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁶

2.3. Tahkîkü’l-Menât

Tahkîkü’l-Menât; hükmün bağlandığı vasfın mahiyetinin tespiti amacıyla yapılan ictihâda verilen bir isimdir.²⁸⁷ Bu yöntemin illet tespit işlevini açıklamadan önce kavramsal olarak kelime tahlilinin yapılması önem arz etmektedir. Bu itibarla iki lafızdan oluşan bu kavram ilk etapta lugavî, sonra ıstılâhî olarak ifade edilip ardından fakîhlerin tahkîkü’l-menâtla ilgili yaklaşımları usûlî olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Sözlükte “iki şeyi birbirine bağlamak, dayanılacak yer, bağ ve ilgi kurmak” anlamındaki “نوط” veya “نباط” masterından ismi mekân olan menât²⁸⁸ kelimesinin “doğru olup olmadığını araştırmak, doğruluğunu ve yanlışlığını meydana çıkarmak, incelemek, içyüzünü araştırmak”²⁸⁹ anlamındaki tahkik kelimesine izafe edilmesiyle oluşturulmuştur. Usul alimleri bu anlamdan ilham alarak menât kelimesiyle menâtu’l-hüküm olarak da ifade edilen illeti kastetmişlerdir.²⁹⁰

Tahkîkü’l-menâtın ıstılâhî anlamı ise “Bir hükmün illetinin nass, icma veya istinbat (ictihâd) yoluyla bilindikten sonra başka bir olayda da bulunduğundan emin olmak, tatbikatta yerini bulmak ve miktarını tespit etmek için yapılan inceleme ve araştırma.” demektir.²⁹¹

²⁸⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/240; el-Gazzâlî, *Şifâ’u’l-Ğalîl*, 145-146; İbn Kudâme, *Ravdatu’n-Nâzır*, 2/235; et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravda*, 1/159; 3/375-382; Zeydân, *el-Vecîz*, 206.

²⁸⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/240; el-Gazzâlî, *Şifâ’u’l-Ğalîl*, 145-146; İbn Kudâme, *Ravdatu’n-Nâzır*, 2/235; et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravda*, 1/159; 3/375-382; Zeydân, *el-Vecîz*, 206.

²⁸⁶ İbnu’t-Tilmisânî, *Şerhu’l-Me’âlim fi Uşûli’l-Fıkh*, 2/337; Kârâfî, *Cuz’u min Şerhi Tenkîhi’l-Fuşûl*, 2/324; Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîl*, 5/206; eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl*, 713.

²⁸⁷ Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 167.

²⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisanü’l-arab*, 7/418.

²⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisanü’l-arab*, 10/49.

²⁹⁰ Nasuhizâde Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 2. Bs (İstanbul: Meral Yayınları, 1966), 250; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi), 6: 1/7; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/240.

²⁹¹ Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 167.

2.3.1. Usûlcülere Göre Tahkîkü'l-Menât'ın Delil Değeri

Tahkîkü'l-menât hususunda usûl alimlerinin yaptığı tanımlar arasında ince nüanslar vardır. Şöyle ki Âmidî ve Teftâzânî: “*Hükmü nass, icma veya başka bir yolla belirlenmiş olan bir meselenin illetinin başka hangi meselelerde olduğunu tespit etmek için yapılan inceleme ve araştırma*”²⁹² şeklinde tanımlarken, İbn Kudâme tahkîkü'l-menâtı iki kısma ayırarak farklı anlamlar vermektedir. Birinci anlam, “*illetin, üzerinde ittifak edilen külli bir kaide olması ve fer'i meselede araştırılmasıdır*”. İkinci anlam ise “*illetin hükmü ister nass ister icma ile bilinsin müctehidin ictihâdıyla fer'i meselede onun varlığını ortaya koymasısıdır*”²⁹³ şeklinde tanımlamaktadır.

Tûfî, “*Aslî meselenin sahip olduğu hükmün illetinin fer'i meselede ispat edilmesidir*”²⁹⁴ diye ifade ederken, Zerkeşî ise “*Nass ve icma ile sabit olan bir vasfın illet olduğu hususunda ittifak olması ve müctehidin niza' anında bunu ortaya koymasısıdır*”²⁹⁵ şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.

Şâtibî (ö.790/1388) ise “*Şer'î delil ile sabit olan hükmün mahallinin tespit edilmesi için i'mali fikir etmektir*”²⁹⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Yani hükmün cüz'iyata ve harici olaylara uygulanması işlemi olduğunu ifade etmektedir.

Görüldüğü üzere İslam hukukçularının yapmış olduğu tanımlar birbirlerine yakın anlam sağlayan, değişik ifade kalıpları ile ortaya konulmuştur. Tanımlardan hareketle şu çıkarımda bulunulabilir: Hükmün bağlandığı vasfın durumunun tespiti amacıyla müctehidin yaptığı ictihâda *tahkîkü'l-menât* denir. Yani herhangi bir meselede ilgili hükmün illeti ister nass veya icma ister ictihâdla sabit olsun, bu illetin aynısının veya benzerinin başka bir olayda da bulunduğundan emin olmak üzere yapılan inceleme anlamına geldiği söylenilmektedir.²⁹⁷ Burada müctehidin i'mali fikir yapıp yoğunlaştığı yer, vasfın fer'de bulunup bulunmaması durumudur. Bunu yapabilmek için ise asl'ın (makîsun aleyh) illeti olmaya elverişli vasfın önceden belirlenmesi gerekli görülmektedir.

²⁹² el-Âmidî, *el-İhkâm*, 3/379; et-Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh*, 2/162.

²⁹³ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nâzir*, 2/145.

²⁹⁴ Ebü'r-Rebi' Necmeddîn Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 3/236.

²⁹⁵ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâf*, 5/256.

²⁹⁶ eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 2/361.

²⁹⁷ Candan, *İslam Hukukunda İlet Tespit Yöntemleri*, 217.

Mesela akrabanın nafakası hususundaki hükmün illeti, nafakanın kifayet derecesinde (yetecek miktar) olmasıdır. Akrabalara yetecek oranda nafaka verilmesi gerektiği nass ile bilinmekte, ancak hangi oranın, nafaka verilecek kişiye yeteceği ictihâd ve tahmin yoluyla anlaşılmaktadır. Aynı durum; Hz. Peygamberin ilk devlet başkanını nass yoluyla belirlemeye muktedir iken, devlet başkanını ictihâdla yoluyla belirlemesi, hâkim ve valilerin atanması, ta'zîrin miktarı ve telef edilen kıyemî malların tazmini hususunda telef edilene denk bir şeyin vacip olması gibi olaylarda da söz konusudur. Dolayısıyla bu meselelerin hepsinde hüküm istinbatının tahkîku'l-menât ile yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁹⁸

2.3.2. Tahkîku'l-Menât'ın İctihadda Önemi

Tahkîku'l-menât'ın ictihâd faaliyetinin meydana gelmesinde en önemli etken olduğu ifade edilmektedir.²⁹⁹ Bunun sebebi ise bu kavramın hükümlerin istinbatında yöntem olarak ictihâd faaliyetinin ayrılmaz bir unsuru olmasından kaynaklandığı vurgulanmaktadır.³⁰⁰ Zira ictihâd, nassın lafız ve manasından yola çıkarak nassın ma'dumunda farklı hüküm elde etme yöntemleri kullanılarak şer'î-ameli bir meselenin hükmü hakkında müctehidin zanni bilgiye ulaşma çabasına yönelik bir isimlendirme olduğu aktarılmaktadır.³⁰¹

Usûlcülerin genelinin ictihâd kavramını lafız, mefhum ve anlam istidlâlini de kapsayacak şekilde kullandıkları müşahade edilmektedir. Ayrıca tahkîku'l-menâtın işletilmesi halinde ictihâd faaliyetinde lafzın zahirinden, manasından ve mevcut hükmün işletilmesinden hüküm çıkarma olarak üçlü sınıflandırmaya gitmenin mümkün olduğu vurgulanmaktadır.³⁰²

Bazı usûlcülerin ise yükümlülük diye bir şey kalmayınca kadar devam edecek ve dünyanın sonu gelmeden önce kesintiye uğraması imkân dahilinde olan olmak üzere ictihâdı iki kısma ayırdığı müşahade edilmektedir.³⁰³ Ayrıca onlara göre; birinci türden olan ictihâd faaliyeti (yani kıyamete kadar devam edecek olan)

²⁹⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/238.

²⁹⁹ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nâzir*, 2/145.

³⁰⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 3/379; et-Teftâzânî, *Şerhü't-Telviḥ*, 2/162.

³⁰¹ H. Yunus Apaydın, "İctihat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432.

³⁰² Apaydın, "İctihad", 21/435.

³⁰³ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/432.

tahkîkû'l-menât yöntemiyle ilgilidir. Çünkü hükümler şer'î deliller ile sabit olmakta; ancak hükmün mahallinin tespit ve ta'yini için düşünce üretimi (ictihâd) لازم gelmektedir.³⁰⁴ Örneğin; kocanın hanımından boşanması veya ric'i talak yapıp hanımına dönmesi hususunda Yüce Allah (c.c): “Sizden iki adil şahit tutun”³⁰⁵ buyurmaktadır. Bu ayet incelendiğinde şer'an adaletin ne anlam ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu vasfın kimde bulunup bulunmadığının belirlenmesine ihtiyaç vardır. Çünkü insanlar adalet vasfında eşit olmadıkları gibi bilakis aralarında çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla kişide bu vasfın bulunup bulunmadığının tespit edilmesi için bütün gücün ortaya konması gerekmektedir ki işte ictihâdın da bu olduğu söylenmektedir.³⁰⁶

Ayrıca yargıda ispat yükünün dağıtımı konusunda Hz. Peygamber'in (s.a.s) bir hadisine dayanan: “Beyyine müddeî için ve yemin münkir üzerinedir.”³⁰⁷ genel kuralına göre delil ikamesi davacı tarafına düşmekte, yemin ise mahkeme tarafından iddiayı inkâr eden tarafa verilmektedir. Hâkimin herhangi bir olay hakkında hüküm vermesi, hatta delilleri yönlendirmesi ve taraflardan yapmaları gereken şeyleri isteyebilmesi için öncelikle davacı ile davalıyı birbirinden ayırt edebilmesi gerektiği ifade edilmektedir.³⁰⁸ Çünkü bununla hukuktaki adaletin sağlanabileceği vurgulanmaktadır. Bu durumun ise ancak hâkimin olayları değerlendirmesi ve delilleri incelemesi ile mümkün olabileceği açıklanmaktadır. Hâkimin yapacağı bu işin bizatihi tahkîkû'l-menât olduğu söylenmektedir.³⁰⁹

Tahkîkû'l-menâtın ictihadla ilişkisi bağlamında şöyle bir örnekte verilmektedir:

Sıradan bir mükellef fıkıhla alakalı; “Namaz kılarken sehven fazladan işlenen fiiller eğer az miktarda ise affedilmiştir; namazı bozmaz, ama çoksa namazı bozar”³¹⁰ diye bir hüküm işitse veya fıkıh kitaplarından okusa ve namazında fazladan bu tür hareketlerde bulunsa, mutlaka yaptığı bu hareketlerin namazı bozacak kadar çok olup

³⁰⁴ eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/432.

³⁰⁵ et-Talâk, 65/2.

³⁰⁶ eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/432.

³⁰⁷ Ahmed Akgündüz, *Karşılaştırmalı Mecelle-i ahkâm-ı adliye: Mecelle ta'dilleri ve gerekçeleriyle birlikte*, Birinci baskı (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013), 61.

³⁰⁸ eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/432-435.

³⁰⁹ eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/432-435.

³¹⁰ Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, thk. Şuayb el-Arnaut v.dğr. (Dimaşk: Darü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1431), 1/216.

olmadığı konusunda değerlendirme yapması ve ona göre iki taraftan birini hükmüne katması gerekecektir ki bu ise ancak ictihâd ve değerlendirme yoluyla yani tahkîkû'l-menât ile yapılmaktadır. Zira yapılan işlem usûlcülerce tahkîkû'l-menât olarak isimlendirilmektedir.³¹¹ Aynı işlemin zevce ve akraba nafakalarının belirlenmesi, cinayetlerde erş (diyet) takdirleri ile itlaf edilen malların kıymetlerinin tespiti vb. konularda da işletildiği aktarılmaktadır.³¹²

Sonuç olarak; tahkîkû'l-menâtın ictihâd faaliyetinde doğru sonuca ulaşabilmek için işletilen bir yöntem ve ictihadın bir türü olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu tür ictihâd (tahkîkû'l-menât) her hâkim ve müftiye hatta herbir mükellefe nispetle kendisini ilgilendiren konularda zaruri olmakta ve önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca tahkîkû'l-menât ictihâdında şâriin maksatlarını bilmeye ve Arapça bilgisine de ihtiyaç olmadığı düşünülmektedir.³¹³

2.3.3. Tahkîkû'l-Menât'ın Fıkîhî İhtilaflarda Önemi

Tahkîkû'l-menât yöntemini önemli kılan hususun, fukahâ arasındaki ihtilaf sebeplerinden biri belki de en önemlisi olması müşahede edilmektedir. Zira bir alışverişte müşteri ile satıcının, teslimi yapılan mebi' (satılan mal) ve henüz satıcı tarafından ele geçirilmeyen semenin (para) hükmü üzerinde fakîhlerin ihtilafının bu konuya örnek teşkil ettiği görülmektedir.³¹⁴

İslam hukukunda ispat yükünün dağıtımı hususunda Hz. Peygamber'in bir hadisine dayanan ve muhaddislerin nazarında müttetekun aleyh olan: "*Beyyine müddeî için ve yemin münkir üzerinedir*".³¹⁵ genel ilkesi gereği, delil göstererek ispat, iddia sahibine, yemin ise iddiayı inkâr edene aittir. Fakat hâkimin hüküm vermeden önce davacı ile davalıyı birbirinden ayırt etmesi gerekir. Çünkü bu belirlenmesi zor bir konudur.³¹⁶

³¹¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/238; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/265; eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/443.

³¹² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/238; el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/265; eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/443.

³¹³ Apaydın, "İctihad", 21/437.

³¹⁴ ed-Düreyni, *Buhûsun Mukârene*, 1/124.

³¹⁵ Akgündüz, *Karşılaştırmalı Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, 61.

³¹⁶ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/233.

Söz konusu meselede fakîhler, tarafların ne gibi sorumlulukları olduğu konusunda değil bunların birbirlerinden ayrılmaları ve genel ilkenin tatbiki (temyiz) hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.³¹⁷

Bu mesele hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır: Bir grup fakîhe göre bu meselede hükmün menâtı mevcuttur. Yani tarafların kim oldukları belli olduğundan hâkim genel ilke gereği tespit edilen kuralı uygular. Çünkü satıcı semende ziyade iddiasında olup söz konusu ilke gereği kendisinden iddianın ispatı istenir. Satıcı iddiasını ispat etmekten aciz kaldığı zaman hâkim müşteriye yemin teklifinde bulunur. Çünkü müşteri semendeki ziyadeyi inkâr etmektedir. Müşterinin iddiasının doğrulanması için gerekli olan budur.³¹⁸

Diğer bir grup fakîh ise bu mesele de daha ince düşündüklerinden söz konusu genel ilkede davalı ve davacının mücerret olarak zikredildiğini savunmaktadırlar. Şöyle ki; müşteri satıcının elindeki mebide hak iddia etmekte ve kendisine teslimini talep etmektedir. Satıcı da bu durumu inkâr edip teslimden kaçınmaktadır. Yani vakıa da herhangi biri bir şey iddia edip diğeri de onu inkâr ediyor. Başka bir ifade ile satıcı ve müşteriden her biri hem davacı hem de davalı konumundadır. Dolayısıyla açıklanan genel ilke bu mesele üzerine tatbik edilemez. Çünkü bu durumda tarafların her biri davacı olduğu için kendilerinden ispat istenir. İddialarını ispat edemediklerinde ise kendilerinden yemin istenir.³¹⁹

Nass ile sabit olan genel ilkenin manası açık olsa da fakîhlerin davalı ve davacıyı tesmiye hususunda yapmış oldukları icthatlarda (tahkîkü'l-menât) ihtilaf meydana gelmiştir. Dolayısıyla fakîhlerin icthatlarındaki bu ihtilafın semeresi verdikleri hükümlerde gözlemlenmektedir. Bu da tahkîkü'l-menât yönteminin ne derece önemli olduğunu ispat etmektedir.

2.3.4. Tahkîkü'l-Menât'ın Uygulanma Alanı İtibariyle Kısımları

Tahkîkü'l-menât'ın uygulanma alanı (nevi) itibariyle kaide-i şer'iyeye, illet ve şer'i hükmün kendisine taalluk ettiği umûmî (âm) lafız olmak üzere bir takım

³¹⁷ ed-Düreyni, *Buhûsun Mukârene*, 1/124.

³¹⁸ ed-Düreyni, *Buhûsun Mukârene*, 1/124.

³¹⁹ ed-Düreyni, *Buhûsun Mukârene*, 1/125.

kısımlara ayrıldığı müşahade edilmektedir. Bundan dolayı bu başlık altında zikredilen hususlar, örnekler üzerinden anlatılmaya çalışılacaktır.

2.3.4.1. Kaide-i Şer'îye İtibariyle Tahkîku'l-Menât

Şer'î (külli) kaide ister nas ister icma isterse de istinbat ile sabit olsun müctehid bu kaidenin yansımalarını ortaya koymak için başka fer'î ve cüz'î meselelerde de inceleme ve araştırma yapar. Mesela, “*Zaruretler haramları mubah kılar*” ilkesi, üzerinde ittifak olan şer'î (külli) bir kaide olduğu vurgulanmaktadır.³²⁰ Şer'î hukukun temel ilke ve esaslarını ortaya koyan, değişik alanlardaki fer'î ve cüz'î meselelerin hükümlerini tamamen ya da büyük oranda kuşatan bu tümel esasın yansımalarının söz konusu meselelerde tespiti ise ancak ictihad (tahkîku'l-menât) ile ortaya konulabilmektedir.³²¹

Ayrıca Kur'ân ve sünnet nasslarının yorumu konusunda usul-i fıkıh ilminde geliştirilen kavramlar içinde büyük bir önemi haiz olan mutlak ve mukayyed lafızları, lafzın manaya delâletinin herhangi bir kayıtla sınırlandırılmış olup olmadığını belirten birer kavram olup has lafzın kısımları arasında yer almaktadırlar.³²²

Usul-i fıkıhta genel bir kaide olarak; karinelerden soyutlanmış olan mutlak lafızla mutlak olarak, mukayyet lafızlarda mukayyet olarak amel edilir.³²³ Lakin aynı lafzın bir ayet veya hadiste mutlak, başka bir ayet veya hadiste mukayyet olarak zikredilmiş olması durumunda mutlakın mukayyede hamledilip edilmeyeceği usûlcüler arasında tartışma konusu olup bu hususta farklı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır.³²⁴

Konuyla ilgili “*Her iki nassta hüküm ve hükmün dayandırıldığı sebebin bir olması halinde, mutlakın mukayyede hamli vaciptir.*”³²⁵ şeklindeki şer'î kaide sebebiyle, hüküm ve sebep birliğine rağmen itlak ve takyid arasındaki farklılığın

³²⁰ Bi'l-Kasım bin Zakir ez-Zübeydî, *el-İctihâd fî menati'l-hükmi's-şer'îyyi*, 1.Bs. (Riyad: Tekvin, 2014/1435) 250

³²¹ ez-Zübeydî, *el-İctihâd*, 250.

³²² Ferhat Koca, “Mutlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/402.

³²³ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 339.

³²⁴ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 2. Bs (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 211.

³²⁵ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 342.

tasavvur edilmesinin zor olduğu anlaşılmaktadır. Alimlerin genel kanaatinin de bu yönde olduğu gözlemlenmektedir.³²⁶

Bu duruma Mâide 3. ve En'âm 145. ayetlerini örnek olarak gösterebiliriz: Yüce Allah Mâide 3. ayetinde: “*Murdar hayvan, kan ve domuz etinin...*”³²⁷ haram kılındığını buyurmaktadır. Bu ayette “*kan*” lafzı, mutlak olarak ifade edilmiş olup “*akıtılmış olma*” kaydını taşımamaktadır.³²⁸

En'âm 145. ayetinde ise: “*...Bana vahyedilende, murdar et (meyte) veya akıtılmış kanın...*”³²⁹ haram kılındığını açık bir şekilde açıklamaktadır. Bu ayette ise “*kan*” lafzı, “*akıtılmış olmak*” ile kayıtlanmıştır.³³⁰ Her iki ayette hem hüküm hem de hükmün sebebi aynıdır. Her iki ayetin hükmü, “*kan*’ın yenilip içilmesinin haram kılınışı” iken, hükmün sebebi ise “*kan yeyip içmenin zararlı oluşu*”dur.³³¹ Bundan ötürü usûlcüler, birinci ayette mevcut olan mutlak lafzı ikinci ayette mevcut olan mukayyed lafza hamledip şu hükme varmışlardır: Akıtılmış kanın yenilmesi haram olup; ette, damarlarda, ciğerde ve kalpte mevcut olan “*akıtılmamış kan*” haram değildir.³³² Bu itibarla söz konusu meselelerde usûlcülerin şer’î hükme ulaşmak için tahkîku’l-menât’ı şer’î kaidelerde de uyguladığını göstermektedir.

2.3.4.2. İlet İtibariyle Tahkîku’l-Menât

Usûlcülere göre illet kavramı genel olarak “*Hükmün amacını çoğunlukla gerçekleştirdiği kabul edilen açık (zahir) ve istikrarlı (munzabıt) vasıf anlamında.*”³³³ kullanılmaktadır. Tahkîku’l-menâtta ise illet; Kitap, sünnet, icma veya istinbat yoluyla illet olmaya elverişli vasfın tayin ve tespiti yapıldıktan sonra aynı vasfın müctehid tarafından nassta hükmü belirtilmeyen her bir fer’î ve cüz’î meselede var olup

³²⁶ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/6; Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Mecâmi ‘u’l-hakâ’ik ve’l-kavâ’id ve cevâmi ‘u’r-revâ’ik ve’l-fevâ’id mine’l-uşûl*, 1. Bs (Beyrut: Müessesetü’r-Risale Naşirun, 2016), 118-120; Zekiyyuddin Şa’ban, *Usûlü’l-fikh*, 1. Bs (İstanbul: Mektebetü’l-irşad, 2016), 350-351.

³²⁷ el-Mâide, 5/3; Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014).

³²⁸ Şa’ban, *Usûlü’l-fikh*, 351.

³²⁹ el-En’âm, 6/145; Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu*, 2/480.

³³⁰ Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 342.

³³¹ Hallâf, *İlmu usûli’l-fikh*, 342.

³³² Şa’ban, *Usûlü’l-fikh*, 351/352.

³³³ İbrahim Kâfi Dönmez, “İlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/117.

olmadığının araştırılması demektir.³³⁴ Bu kavram fıkıh usûlünde mutlak olarak kullanıldığında “illet” manasına gelir.³³⁵ Usûlcülerin “hükümün menâtı” şeklindeki ifade tarzlarından “hükümün kendisine dayandırıldığı” ve “hükme delil olarak konulan şey”, yani hükümün illeti kastedilir.³³⁶ İbadetler ve hukuk alanına giren meselelerde nasslarda verilen ölçüler veya ictihâd yoluyla belirlenen illetler fer’i ve cüz’i meselelerde tatbik edilirken de bu yönteme başvurulur.³³⁷

İllet gerek nas gerek icma gerekse de istinbat yoluyla sabit olsun tahkîkî’l-menât’ın illet manasında kullanıldığına ve fer’î ve cüz’î meselelerde tatbik edildiğine dair Hz. Peygamber (s.a.s.) rivayet edilen şu hadis örnek olarak verilebilir: Bir gün kedinin artığının hükmü hakkında kendisine soru soran kişiye Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Kedi pis değildir. Çünkü o sizin etrafınızda dönüp dolaşan canlılardandır*”³³⁸ buyurmuştur.

Bu hadis kedinin artığının temiz olduğunu sarıh bir şekilde ifade etmektedir. Bu temizlik hükmünün illeti ise kedinin insanların etrafında her daim dolaşıyor olması (tavaf) ve insanların bundan kaçınmasının zor olmasıdır. Nass ile sabit olan bu hükme müctehidin hakkında herhangi bir hüküm olmayan ve sürekli olarak insanların etrafında dolaşan fare ve haşerelerin artığının temizliğine kıyas yoluyla (tahkîkî’l-menât) aynı hükmü vermesi bu yöntemin benzer meselelerin illetinin tespitinde kullanıldığına işaret etmektedir.³³⁹

2.3.4.3. Âm Lafız İtibariyle Tahkîku’l-Menât

Lugavî olarak umûmî (âm) lafız, delalet ettiği bütün fertleri herhangi bir sınırlama olmaksızın kapsamına alır ve bir lafzın âm oluşu o dilin morfolojik ve gramatik yapısı ile yakından ilgilidir.³⁴⁰ Ancak bazı lafızlar âm kalıbında gelse de bununla özel kişiler kastedilir. Meselâ haccın farziyyetini bildiren âyetteki

³³⁴ Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 250.

³³⁵ İbn Kudâme, *Ravdatü’n-Nâzir*, 144; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/264; ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhtâ*, 5/255; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/237; et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 3/233; Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 245.

³³⁶ Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, 250.

³³⁷ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 3/379; et-Teftâzânî, *Şerhü’t-Telvîh*, 2/132; Ferhat Koca, “Menât”, 29/119-121.

³³⁸ Ebû Abdillâh Ahmed Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, trc. Şu’ayb Arnâut (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 37/316 (No.22636).

³³⁹ İbn Kudâme, *Ravdatü’n-Nâzir*, 2/231; et-Tûfî, *Şerhu’r-Ravza*, 3/235.

³⁴⁰ Ali Bardakoğlu, “Âm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/552.

“insanlar”³⁴¹ lafzı ile sadece bununla mükellef olan kimselerin kastedildiği hususunda ihtilâf yoktur.³⁴²

Arap lisanında başında cins ifade eden lââm-ı ta‘rif bulunan lafızlar, umumilik ifade ederler.³⁴³ Bu bağlamda şer‘î hüküm, âm lafza dayandırıldığında (menât) müctehit bu kelimenin kapsayıcılığı hususunda araştırma yapar. Meselâ “*Allah alışverişi helâl, ribâyı haram kıldı*”³⁴⁴ âyetindeki “faiz” (er-Ribâ) kelimesi haramlık hükmünün kendisine dayandırıldığı âm bir lafızdır. Muctehid söz konusu hükmün başka meselelerde uygulanabilirliğini ispat sadedinde kelimenin kapsayıcılığı noktasında araştırma yapar. Bu hususta yapılan araştırma ve inceleme ise tahkîku’l-menât’tır.³⁴⁵

2.3.5. Tahkîku’l-Menât’ın Bilinme Yolları

Şer‘î hükümlere konu teşkil eden; cüz‘î ve fer‘î meselelerde hükmün illetinin tespitinde kullanılan tahkîku’l-menât yönteminin bu fonksiyonunun birtakım vasıtalarla bilindiği ve icra edildiği aktarılmaktadır.³⁴⁶

Tahkîku’l-menâtın bilinme yolları diye ifadelendirilen Kitap, sünnet, icma ve sahâbi kavli gibi şer‘î deliller naklî vasıta olarak isimlendirilmektedir. Bunların dışında lugat, hesap, örf ve kıyas gibi ictihâdî vasıtalar ise aklî ve hissî olarak nitelendirilmektedir.³⁴⁷ Ayrıca zikredilen bu vasıtaların tahkîku’l-menât yöntemi ile şer‘î hükümlere konu olan olayların ekserisini kapsadığı vurgulanmaktadır.³⁴⁸

2.3.5.1. Naklî Vasıtalar

Tahkîku’l-menât yöntemi şer‘î-ameli meselere tatbik edilirken birtakım vasıtalarla itimad etmektedir. Bu vasıtalar ya naklîdir (rivayete dayalı) ya da aklîdir

³⁴¹ Âl-i İmrân 3/97

³⁴² Bardakoğlu, “Âm”, 2/552.

³⁴³ Bardakoğlu, “Âm”, 2/552.

³⁴⁴ el-Bakara 2/275

³⁴⁵ ez-Zübeydî, el-İctihâd, 250.

³⁴⁶ el-Gazzâlî, *Şifâ’u’l-Ğalîl*, 436.

³⁴⁷ el-Gazzâlî, *Şifâ’u’l-Ğalîl*, 436-438

³⁴⁸ İbrahim Özdemir, “Ahkâmın Değişmesi’ne Farklı Bir Yaklaşım”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (06 Ocak 2015): 28-29; Bin Beyye, *el-İctihad bi Tahkiki’l-Menât: Fıkhu’l-Vâkı’ ve’t-Tevakku’*, <http://www.binbayyah.net/portal/research/1148>.

(akıl ve ictihâda dayalı). Şimdi önce naklî vasıtalar sonra da aklî vasıtalar örnekleme yöntemiyle izah edilmeye çalışılacaktır.

2.3.5.1.1. Kitap

Kur'ân-ı Kerîmdeki hükümlerin tahkîkû'l-menât yöntemiyle muayyen fer'i ve cüz'i meselelere tatbik edildiği müşahade edilmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerim'de *"Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra saparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardı."*³⁴⁹ buyurulmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise bir hadisi şerifte *"Şüphesiz Allah, ümmetimden hata, unutma ve zorlandıkları şeylerin kaldırmıştır"*³⁵⁰ buyurmaktadır.

Mümin ve Müslüman olduktan sonra İslam dininden vazgeçip inancından dönen ve bunu dili ile apaçık bir şekilde ifade edip dinden çıkan insana mürted denilmektedir.³⁵¹ Bu itibarla söz konusu ayete göre inkarını dili ile apaçık bir şekilde ifade eden kişinin İslam dairesinin dışına çıktığı anlaşılmaktadır.

Ancak ayetteki *"kalbi imanla dolu olduğu halde"* ifadesi, şiddetli baskı altında kalan bir mü'minin, bu baskı yüzünden görünüşte inancının aksine bir ifade veya davranışta bulunursa bundan dolayı iman dairesinin dışına çıkmayacağını açıklamaktadır.

Benzer durumdaki davranışları yapan kişinin mümin olarak kaldığı yukarıda verdiğimiz ve benzeri hadislerden de anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ilahlarına övgüde bulunması kendisinden istenen ve müşrikler tarafından işkenceye maruz bırakıldığı için -kalbi imanla dolu olduğu halde- onların dediklerini yapan Ammâr b. Yâsir'i teselli etmiş ve *"Tekrar ederlerse sen de aynı şeyi yap"*³⁵² diyerek Allah'ın kalpte mevcut olan inanca göre hareket edeceğini, dolayısıyla ikrah altında yapılan inkarın yok hükmünde olduğunu kendisine haber vermiştir.³⁵³

³⁴⁹ En-Nahl, 16/106.

³⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mâce, *Sünen-ü İbn Mace*, 2. Bs (Daru'l-hadare, 2010), "Kitâbu't-talak", Bab, 16/ 2044.

³⁵¹ Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 160.

³⁵² Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi (Beirut: Daru İhyai't-turasi'l-arabi- Müessesetu't-tarihi'l-arabiyyi, 1992), 5/13.

³⁵³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi (Beirut: Daru İhyai't-turasi'l-arabi- Müessesetu't-tarihi'l-arabiyyi, 1992), 5/13.

Söz konusu ayeti incelediğimizde kalbi imanla dolu olduğu halde ikrah altında sözlü olarak irtidat etmenin imana zarar vermediği anlaşılmaktadır. Bu ayeti nazar-ı dikkate aldığımızda zikrettiğimiz hadisin ilgili ayetin hükmünü Kitap vasıtasıyla ve tahkîkü'l-menât yöntemiyle fer'i ve cüz'i bir mesele olan Ammâr b. Yâsir'in durumuna uyguladığı müşahade edilmektedir. Bu da Kitab'ın tahkîkü'l-menât yönteminin vasıtası olduğunu göstermektedir.

Söz konusu uygulama genel kural olarak Mecelle'de “*Zarûretler memnu' olan şeyleri mübah kılar*”.³⁵⁴ Şeklinde ifade edilmektedir.

2.3.5.1.2. Sünnet

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetinin tahkîkü'l-menât yöntemiyle muayyen fer'i ve cüz'i meselelere tatbik edildiği sabittir. Şöyle ki: Bir hadisi şerifte, “*Kişi, aldığı malı ödeyinceye kadar mükelleftir*”³⁵⁵. Yani kişi ariyet³⁵⁶ olarak aldığı malı sahibine verinceye kadar onu iade etmekle sorumludur. Buradaki menâtü'l-hüküm, başkasına ait olan bir mal'ın iadesi yapıncaya kadar sorumluluğu gerektirmesidir.

Söz konusu hadisin mefhumu incelendiğinde aynı durumun gasb edilen mallarda da olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gasp; bir malı sahibinin veya yetkili kimsenin izni olmadan açıkça ve zorla almaktır³⁵⁷. Konuyla ilgili olarak bir hadiste “*Kim zulmederek zorla bir kişinin akarını gasp ederse, Allah kendisine gazap ettiği halde huzura çıkar*”³⁵⁸. Bu hadis gasp edilen akarın tazmininin vacip olduğuna delalet etmektedir. Ayrıca cumhur ulema tarafından gasp edilen akarın tazmininin gerekli olduğu bildirilmiştir.³⁵⁹ Bu da hükmün sünnet vasıtasıyla ve tahkîkü'l-menât yöntemiyle fer'i ve cüz'i meseleye uygulandığını göstermektedir.

³⁵⁴ Akgündüz, *Karşılaştırmalı Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, 57.

³⁵⁵ Ebû Dâvûd Süleymân Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Raid b. Sabri İbn Ebi Alfe, 2. Bs, 1 c. (Riyâd: Daru'l-hadare, 2010) Kitabul-icare, No: 88/3561.

³⁵⁶ Ariyet: Bir kimseye bir süre kullanmak üzere karşılıksız verilen mal. Detaylı bilgi için bk. Beşir Gözübenli, “Ariyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 3/379-380.

³⁵⁷ Mahmûd b. Sadrüşşeria el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî Burhânüşşeria-Ahmet Mahmut Eş-Şehâde, *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye*, 1. Bs (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 2017), 455.

³⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecit es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1983), 22/18.

³⁵⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 7/337.

2.3.5.1.3. İcmâ'

Tahkîkû'l-menât yöntemi icma vasıtasıyla fer'i ve cüz'i meselelerde de uygulanmıştır. Örneğin sünnet konusunda zikrettiğimiz “*Kişi, aldığı malı ödeyinceye kadar mükelleftir*”³⁶⁰ hadisi, bir şahsın aldığı malı sahibine verinceye kadar onu iade etmekle sorumlu olduğunu ifade etmektedir. Bazı alimlere göre ise bu durum icare, iare, vedîa ve ariyet gibi akitleri de kapsamaktadır.³⁶¹

Vedîa³⁶² akdinde taaddi ve taksirde bulunan kişinin tazmini hususunda ittifak olduğu vurgulanmaktadır.³⁶³ Bu şekildeki bir uygulama tahkîkû'l-menât'ın icma vasıtasıyla uygulandığını göstermektedir.

2.3.5.1.4. Sahabi Kavli

Tahkîkû'l-menât yönteminin sahabi kavli vasıtasıyla fer'i ve cüz'i meselelerde de uygulandığı tespit edilmiştir. Şöyle ki: Kur'an'ı Kerim'de “*Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir*”³⁶⁴. Bu ayet hırsızın elinin kesilmesinin vacip olduğunu ifade etmektedir. Ayetteki menâtü'l-hükm hırsızlıktır. Hırsızlık ise “başkasına ait bir malın, korunduğu yerden sahibinin izni olmaksızın ve sahiplenmek maksadıyla gizlice alınmasıdır”.³⁶⁵ Hırsız ifadesinden zahiren anlaşılan, bütün fertlerini kapsadığı, hatta mezarlardan, kabirlerden ölülerin kefenlerini çalan kefen soyucularını da (nebbâş) kapsadığı anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Hırsız için geçerli olan hükmün nebbâş için de geçerli olduğunun delili Hz. Aişe'den rivayet edilen “*Ölülerimizin eşyalarını çalanların hükmü dirilerimizin eşyalarını çalanların hükmü gibidir*”³⁶⁷ sözüdür. Bu sözden hareketle bazı alimler genel hükmün aksine nebbâş'ın hırsız olduğunu dolayısıyla

³⁶⁰ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Kitabul-icare, No: 88/3561.

³⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Neylu'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr* (Kahire: Mektebetu Mustafa, 1971), 5/363-364.

³⁶² Vedîa: Bir kimseye koruması için bırakılan mal. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Yıldırım, “Vedîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012)42/596-598.

³⁶³ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *Merâtibu'l-İcma'* (Mektebetu'l-kuds, 1938), 61.

³⁶⁴ el-Mâide, 2/38. Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 2/264.

³⁶⁵ Burhânüşşeria, *Vikâyetü'r-rivâye*, 253.

³⁶⁶ Şa'ban, *Usûlü'l-fikh*, 410-411.

³⁶⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (Haleb: Dârü'l-va'yi, 1991), 14/78 Kitabul-s-serika, 5416.

elinin kesilmesi gerektiği ifade etmektedir. Nebbâş için takdir edilen bu hüküm ise sahabi kavli vasıtasıyla tespit edilmiştir.

2.3.4.2. Akli Vasıtalar

Tahkîkî'l-menât yöntemi şer'î-ameli meselere tatbik edilirken naklî vasıtalar itimad ettiği gibi birtakım akli vasıtalar da itimad etmektedir. Bu vasitalardan bir kısmı ise lügat, hesap, örf ve kıyastır. Bu vasıtalar zaman, mekân, durum ve adet gibi değişim ve gelişim unsurları ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bunların sınırlandırılması mümkün değildir. Ancak bu vasıtalar şer'î hükümlere konu olan bütün durumları kapsamaktadır. Burada söz konusu vasıtaları detaylı olarak ele alma imkânımız olmadığından her birine kısaca değinmek istiyoruz.

2.3.5.2.1. Lügat

Lugat, ister hakiki mana da kullanılsın isterse mecazi mana da kullanılsın muayyen fer'î meselelerde hüküm için bir vasıta. Şer'î hükümlerde genellikle yemin, adak ve talak bahislerinde vasıta olarak söz konusu olmaktadır. Konuyla ilgili olarak Mâide sûresinin 89. Ayeti örnek verilebilir. Ayette şartlarına uygun olarak yapılan mun'akid yeminin bozulması durumunda keffâretin vacip olduğunu beyan etmektedir. Keffâretin menâtu'l-hükmü olan illeti ise mun'akid yemindir.³⁶⁸

Ancak bir kişi “لَعمر الله” ifadesini kullanıp “Allah'ın hayatı ve bekası” adına yemin etse bunun yemin kabul edilip edilmeyeceği tartışma konusudur. Hanefîler, Mâlikîler ve Hanbelîler bu lafzın yemin manasına delaletinin lugat cihetinden açık ve sarîh olduğunu ifade edip keffâreti gerektirdiğini kabul etmektedirler.³⁶⁹ Şafiîler ise bu lafzı mecazi olarak kabul ettiklerinden keffâret gerektirmesi için niyet şartını ileri sürerler.³⁷⁰

³⁶⁸ el-Mâide, 5/89; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 2/332.

³⁶⁹ İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, nşr. Halîl İmrân el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/270; Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/579.

³⁷⁰ Şemseddin Hatib Muhammed b Ahmed Kahiri Şafî Şîrbîni v. dğr., *el-İkna' fî halli elfâzi ebi's-Şüca'*, 2. Bs (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2004), 2/588.

Mezheplerin bu konudaki değerlendirmeleri lugat'ın tahkiku'l-menât'ın vasıtalarından biri olduğunu göstermektedir. Çünkü müctehid imamların ictihâdları lugat ekseninde meydana gelmektedir.³⁷¹

2.3.5.2.2. Hesap

Hesap, fer'i ve cüz'i meselelere tatbik edilmesi hususunda tahkiku'l-menât'ın vasıtalarından kabul edilmektedir. Hesabın vasıta olduğunu Karafî'nin eserinde müşahede etmekteyiz. Ona göre Yüce Allah'ın “Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını, çünkü sabah namazı şahitlidir”³⁷² buyruğu bu konu ile ilgilidir. Çünkü ayette öğle namazının vaktinin menâtu'l-hükmü güneşteki zevaldır. Zeval ise ancak hesap ile tespit edilebilir. Bu şekilde zeval'ın hesap ile tespit edilip öğle namazının vaktinin bilinmesi, bu işlemin tahkiku'l-menâtın vasıtası olduğunu ortaya koymaktadır.³⁷³

2.3.5.2.3. Örf

İslam hukukunda örf, “Akli selimin iyi gördüğü ve insanların benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya duyulduğunda hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanmayı adet edindikleri lafızlar”³⁷⁴ şeklinde tarif edilmiştir.

İslam hukukuna göre hüküm verilirken örfün dikkate alınıp birtakım hükümlerin örfe göre verilmesinin doğal bir sonucu olarak, örfün zaman ve mekân itibarıyla değişime uğramasıyla bu hükümlerinde değişime uğramasıdır. Zira asıldaki değişim fer'de de değişikliği kaçınılmaz kılmaktadır.³⁷⁵

Örf, nasların anlaşılmasında, tahkiku'l-menât'ın vasıtası olarak fer'i ve cüz'i meselelere uygulanmasında çok büyük ve yadsınamaz bir önemi haizdir. Zira İslam hukukunda örfe binaen verilmiş olan birçok hüküm mevcuttur.³⁷⁶ Kur'ân-ı Kerîm'deki

³⁷¹ el-Mevsılî, *el-İhtiyâr*, 3/378-381.

³⁷² Karaman v. dğr., *Kur'an Yolu*, 3/510.

³⁷³ Ebü'l-Abbâs Şehabeddin el-Karâfî v. dğr., *Kitabu'l-furûk*, 1. Bs (Kahire: Daru's-Selam, 2001), 1/252.

³⁷⁴ Şa'ban, *Usûlü'l-fikh*, 207; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 464; Koçak v. dğr., *Fıkıh Usûlü*, 156.

³⁷⁵ Şa'ban, *Usûlü'l-fikh*, 210.

³⁷⁶ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 156-160.

şu ayetlerin hükmü örf ile anlaşılmaktadır: “Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisi için doğurulanın (babanın) borcudur...”³⁷⁷, “.... Kadınların, makul ve meşru ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır...”³⁷⁸, “... Zengin olan gücüne göre, eli darda olan da gücüne göre onlara makul ve gönül alıcı bir şeyler versin...”³⁷⁹, “... Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir...”³⁸⁰ Bu ayetlerin ortak özelliği hükümlerinin örfe göre belirlenmesidir. Örneğin ilk ayette eşin nafakası ile ilgili bir miktar belirlenmemiş, onun miktarının belirlenmesi maruf ifadesiyle "örfe bırakılmıştır."³⁸¹ Aynı durum diğer ayetler içinde söz konusudur. Çünkü bu ayetlerin hepsi hüküm bildiren ayetlerdir. Bu hükümlerin Fer'i ve cüz'i meselelere uygulanması ise zamanın, mekânın ve şahsın değişmesiyle değişen örf vasıtasıyla tamamlanmaktadır. Bu işlemler ise örf 'ün tahkiku'l-menât'ın vasıtası olmasından kaynaklanmaktadır.

2.3.5.2.4. Kıyas

Fıkıh usûlünde kıyas, “Kitap, Sünnet veya icma da hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, ortak özellik sebebiyle veya benzerliğe dayanarak bu kaynaklarda yer almayan hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek”³⁸² anlamına gelir. Kıyasın tahkiku'l-menât'ın vasıtası olarak fer'i ve cüz'i meselelere uygulanmasına yönelik birçok örnek mevcuttur. Ancak konunun anlaşılması için sadece bir örnek üzerinde durmamız yerinde olacaktır. Hz. Aişe'de rivayet edilen bir hadisi şerifte Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmaktadır: “Beş hayvan vardır ki onları haremde öldürmekte herhangi bir günah yoktur: Akrep, fare, çaylak, karga ve saldırgan köpektir”³⁸³.

Bu hadis incelendiğinde Hz. Peygamber'in (s.a.s) ihramlı kişilere bu beş hayvanı öldürme izni verdiği görülmektedir. Burada menâtu'l-hüküm bu hayvanların

³⁷⁷ el-Bakara, 2/233.

³⁷⁸ el-Bakara, 2/228

³⁷⁹ el-Bakara, 2/236.

³⁸⁰ el-Mâide, 5/89.

³⁸¹ Koçak v. dğr., *Fıkıh Usûlü*, 158.

³⁸² Şa'ban, *Usûlü'l-fıkıh*, 123.

³⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el- Buhârî, *el-Câmi 'u 's-sahîh*, thk. Raid bin Sabri İbn Ebi Alfe, 3. Bs (Riyad: Daru'l-hadare, 2015) " Kitab-u Bed'il Halk" 16.

saldırgan ve zararlı olmalarıdır. Aynı gerekçe yaban arısı ve diğer vahşi hayvanlarda da mevcuttur. Dolayısıyla aynı hüküm tahkiku'l-menât yöntemiyle kıyas vasıtasıyla söz konusu hayvanlar için de geçerlidir. İki meselenin bu şekilde birbirine mukayese edilmesi, kıyasın tahkiku'l-menât'ın vasıtası olmasından kaynaklanmaktadır.

2.3.6. Tahkîku'l-Menât'ın Uygulama Örnekleri

Tahkîku'l-menât kıyas işleminden ziyade bir nevi ictihâddır.³⁸⁴ Bu özelliği nedeniyle herhangi fıkhi bir meselenin hükmünü araştırmak isteyen müctehid, fakîh ya da sıradan bir mükellefin başvurması gerekli olan bir yöntemdir.³⁸⁵ Bundan dolayı bu yöntemin sünnet, sahabe ve müctehid imamların fıkhrındaki örnekleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

2.3.6.1. Sünnetten Örneği

Hiz. Peygamber'e (s.a.s) farklı zamanlarda sahabiler tarafından en faziletli amelin hangisi, en hayırlı işin ne olduğu sorulmuştur. Bazen de bu konularda herhangi bir soru olmaksızın Hiz. Peygamber (s.a.s) kendisi birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Hiz. Peygamber (s.a.s) ise kendisine sorulan bu tür sorulara karşı farklı cevaplar vermiştir. Şayet bu cevaplardan her biri mutlak ve umûmiliği üzere kabul edilecek olsalar, aralarında çelişkinin olması kaçınılmaz olurdu. Nitekim rivayet edilen bir hadisi şerifte Hiz. Peygamber'e (s.a.s): "*Hangi amel daha faziletlidir?*" diye soruldu. Hiz. Peygamber (s.a.s) "*Allah'a ve Resûl'üne îmân etmektir*" buyurdu. "*Ondan sonra hangisi?*" diye soruldu. "*Allah yolunda cihâddır*" buyurdu. "*Ondan sonra hangisi?*" denildi. "*Makbul olmuş haccdır*" cevabını verdi.³⁸⁶

Başka bir rivayette "*Amellerin hangisi Allah'a daha sevgilidir?*" diye soruldu. Hiz. Peygamber (s.a.s) "*Vaktinde (kılman) namaz*" buyurdu. Sonra hangisi? dedi. Hiz. Peygamber (s.a.s) "*Ana-babaya iyilik etmek*" buyurdu. Sonra hangisi? dedi. Hiz. Peygamber (s.a.s) "*Allah yolunda cihâd etmek*" buyurdu.³⁸⁷

Bunlara benzer daha birçok hadisin kaynaklarda rivayet edildiği gözlemlenmektedir. Aktardığımız hadislerde sözü edilen üstünlüğün mutlak olmadığı,

³⁸⁴ Koca, "Menât", 29/119-121.

³⁸⁵ Koca, "Menât", 29/119-121.

³⁸⁶ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh "Îmân"* 18.

³⁸⁷ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh "Mevâkîtu's-salât"* 5.

bilakis göreceli olduğunu vurgulanmaktadır.³⁸⁸ Ayrıca üstünlükten kastın belli bir vakte ve soruyu soran kişinin haline nispetle öyle olduğunu göstermektedir. Bu da vakit ile şahsa nispetle üstünlüğün bulunduğu durumun belirlenmesinin tahkiku'l-menât ile olduğunu göstermekte ve hükme ulaşmada bu yöntemin işletildiğine işaret etmektedir.³⁸⁹

2.3.6.2. Sahabe Fıkından Örneği

Tahkiku'l-menâtın delil oluşunda ümmetin alimleri arasında bir ihtilaf olmadığı daha önce ifade edilmiş ve bu hususta ilgili görüşler aktarılmıştır.³⁹⁰ Zira tahkiku'l-menât yöntemi fikhî bir meselenin hükmünü bilmek isteyen her müctehid ve fakîh, hatta her mükellefin müracaat etmesi gerekli bir yöntem olarak görülmüştür. Çünkü bu ictihâd yönteminin kalkmış olduğunu düşünmek, mükelleflerin fiillerine ilişkin dinî hükümlerin varlığını kabul etmemekle eş anlamlı olacağı, hükümlerin sadece zihinlerde var olacağı vurgulanarak tahkiku'l-menâtın varlığı ve yükümlülük diye bir şey kalmayınca kadar devam edeceği ifade edilmiştir.³⁹¹ Zira bu yöntem külli bir esasın fer'i ve cüz'i meselelere uygulanması demektir.³⁹²

Sahabe-i Kiram'ın ictihâdları incelendiğinde görülecektir ki, hükümlerin birçoğu tahkiku'l-menât yöntemi işletilerek verilmiştir. Zira sahabenin ictihâdları, yaşam biçimi haline getirdikleri Kitab'ın ve Hz. Peygamber (s.a.s) sünneti doğrultusunda oluşmuştur. Çünkü onlar, İslam'ın ruhunu ve temel prensiplerini, ayetlerin sebebi nüzulü ve hadislerin sebebi vürudunu çok iyi bilirdi.³⁹³ Sahabe-i Kiram'ın bu ictihâdları Hz. Ömer örneği üzerinden incelenecektir. Çünkü Hz. Ömer'in müellefe-i kulub, ehli kitapla evliliğin menedilmesi ve kıtlık zamanında hırsızlık haddi uygulamamasına yönelik yaptığı ictihâdlar meşhurdur.³⁹⁴ Hz. Ömer'in ictihâdları incelendiğinde görülecektir ki, hiçbir nassın hükmüne rağmen ictihâd yapmış olmayıp

³⁸⁸ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/441.

³⁸⁹ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/441.

³⁹⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm fî*, 2/264; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/238; eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/432.

³⁹¹ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/432-434.

³⁹² eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/432-434.

³⁹³ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 168/170.

³⁹⁴ Muhammed Fethi ed-Düreyî, *el-Menâhîcu'l-usûliyye*, 3. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2013), 16.

bilakis sadece illetlerin değişmesi sonucu tahkîku'l-menât yöntemini işleterek, maslahat gereği ictihâdlarda bulunmuştur.

Örneğin Kur'an-ı Kerim'de zekât verilecek sekiz sınıftan birinin de müellefe-i kulûb (kalbi İslam'a ısındırılacak olanlar) olduğunu görmekteyiz.³⁹⁵ Bu sınıfa Hz. Peygamber'in (s.a.s) devrinde ve Hz. Ebubekir'in hilafetinin ilk dönemlerinde zekâtтан pay verildiği bilinmektedir.³⁹⁶ Hz. Ömer, Hz. Ebubekir'in hilafeti zamanında İslamiyet'in ve Müslümanların kuvvetlendiği gerekçesi ile artık müellefe-i kulûb'a zekât vermeye ihtiyaç kalmadığını belirterek bu sınıfa zekât verilmesine karşı çıkmıştır. Zira Hz. Ömer'e göre, hüküm bir illet üzerine bina edilmiştir, illet ortadan kalkınca doğal olarak hüküm de kalkmıştır.³⁹⁷ Aktarımını yaptığımız bu örnek, Hz. Ömer'in bu ictihâda ulaşmada tahkîku'l-menâtı kullandığına delalet etmektedir.

2.3.6.3. Müctehid İmamların Fıkhdan Örneği

Tahkîku'l-menât uygulamaya yönelik bir ictihâd olduğundan farklı alanlarda karşılaşılan meselelerde hükmün açıklığa kavuşturulmasında kaçınılmaz bir yöntemdir. Bu sebebe binaen müctehid imamlarımızın da çokça başvurduğu bir yöntemdir.

Mesela Yüce Allah (c.c) Kur'an-Kerim'de: *“Allah'a ve peygamberine karşı savaşılanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir. Bu, onların dünyada uğradıkları aşağılayıcı cezadır. Âhirette ise onlar için büyük bir azap vardır”*³⁹⁸ buyurmaktadır.

İbni Abbas, Said bin Müseyyeb, Ömer bin Abdulaziz ve İmam Malik'e göre, ayette belirtilen hükmün icrası yani muhariplerin öldürülmesi, uzuvlarının kesilmesi ve sürgün edilmesi hususunda devlet başkanına mutlak muhayyerlik getirmektedir.

³⁹⁵ et-Tevbe, 9/60.

³⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihü's-sagîr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986), 1/81.

³⁹⁷ ed-Düeyni, *el-Menâhîcu'l-usûliyye*, 16; Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, *Davabitü'l-Maslaha fi'ş-Şerîati'l-İslamiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2001), 143.

³⁹⁸ el-Mâide, 5/33.

Çünkü menâtu'l-hüküm, def-i mefâsid ve celb-i menâfi'dir. Bu ise kişilerin durum ve şartlarına göre değişiklik arz etmektedir.³⁹⁹

Ancak bazı alimler söz konusu ayetin ictihâdla mukayyet olduğunu görmüş ve öldürme hükmünün bir duruma, uzuvların kesilmesi ve sürgün edilmelerinin başka bir duruma ait olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁰⁰

Müctehid imamların ayetin hükmü hakkındaki değişik ictihatları, tahkîku'l-menât yönteminin işletildiğinin açık bir göstergesidir.

2.4. Menât Kavramının Kısımları Arasındaki Farklar

Menât kavramının kısımlarından olan tenkîhu'l-menât, tahrîcu'l-menât ve tahkîku'l-menât incelendiği takdirde farkın ne olduğu düşüncesi kendiliğinden hasıl olur. Bu kavramlar arasındaki fark ile ilgili olarak gerek klasik gerekse modern usûl eserlerinde birçok usûlcünün görüş beyan ettiğini görmekteyiz. Söz konusu durum hususunda usûlcülerin dillendirdikleri farkları şöylece sıralamamız mümkündür:

1. Tenkîhu'l-menât, tahrîcu'l-menât ve tahkîku'l-menât, işlevsel ve anlamsal olarak farklılık arz eden kavramlardır. Zira tenkîhu'l-menât, hükümde hiçbir etkisi olmayan ancak ilk bakışta nassta illet olmaya ve aslî hükümde etki etmeye elverişli gibi gözüken vasıfların ictihâd yoluyla ayıklanması ve bu özellikte olmayan vasıfların lağvedilmesi iken, tahrîcu'l-menât; illet tespit yöntemleri ile fer'î hükmün illetinin tespiti için yapılan bir ictihâddir. Tahkîku'l-menât ise aslî hükmün illetinde bulunan külli mana ve özelliğin ictihâd yoluyla fer'î ve cüz'î meselelerde tespit edilmesi işlemidir.⁴⁰¹

2. Tahkîku'l-menât hem nasslarda (mansus) bulunan vasıflar hem de ictihâd yoluyla belirlenen (mustanbat) vasıflar için söz konusu iken, tenkîhu'l-menât sadece nasslarda bulunan vasıflar için; tahrîcu'l-menât ise sadece ictihâd yoluyla belirlenen vasıflar için söz konusudur.⁴⁰²

³⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 1. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 7/439.

⁴⁰⁰ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/443.

⁴⁰¹ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 5/255; et-Tûfî, *Şerhu'r-Ravza*, 3/243; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/239.

⁴⁰² ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 5/255; et-Tûfî, *Şerhu'r-Ravza*, 3/243; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/238-241.

3. Bu kavramların işlev yönünden hakikatleri farklı olduğu gibi gaye ve hedefleri de farklıdır. Tahkîkü'l-menât'ın gaye ve hedefi fer'i meselelerde külli manayı ortaya koymak iken, tenkîhu'l-menât'ın gaye ve amacı hükmün dayanağı (menat) olmaya elverişli vasıfları ayıklama (tehzib) ve belirlemedir (ta'yin). Tahrîcu'l-menât'ın gaye ve hedefi ise istinbat yoluyla illeti beyan etmektir.⁴⁰³

4. Tahkîkü'l-menât'ın delil olması hususunda ittifak vardır. Hatta İmam Gazzâlî bu yöntemin delil oluşunda ümmetin alimleri arasında bir ihtilaf bilmediğini söylemektedir. Ancak bu durum diğer deliller için söz konusu değildir. Çünkü tenkîhu'l-menât'ın delil oluşu usûlcülerin çoğunluğu tarafından kabul görürken, tahrîcu'l-menât'ın delil oluşu Zahirîler, Şîâ ve Mu'tezilenin bir kısmı tarafından kabul edilmemektedir.⁴⁰⁴

5. Tahrîcu'l-menât yönteminin işletilmesi diğer iki yöntemin işletilmesinden daha zordur. Çünkü müctehidin ictihâd etmesi için henüz ortada bir illet mevcut değildir. Ancak diğer iki yöntemin işletilmesi, illetin ta'yin ve tespiti yapıldıktan sonra olmaktadır.⁴⁰⁵

6. Tenkîhu'l-menât ve tahrîcu'l-menât usûlcüler tarafından illet tespit yöntemi kabul edilirken, Şevkânî'nin dışında tahkîkü'l-menâtı illet tespit yöntemi olarak kabul eden bulunmamaktadır. Bilakis cumhur ulema tahkîkü'l-menâtı asl'ın hükmünde bulunan külli manayı fer'i ve cüz'i meselelere tatbik için kullanılan bir yöntem olarak kabul etmektedir.⁴⁰⁶

⁴⁰³ ez-Zerkeşî, *el-Bahrü 'l-muḥîṭ*, 5/254-256; Muhammed b. Ahmed b Ahmed b Abdülazîz Ali el-Futuhi İbnü'n-Neccâr, *Şerhü 'l-Kevkebi 'l-münîr bi muhtasari 't-Tahrîr ev el-Muhteberü 'l-münteker şerhi 'l-muhtasar fî usuli 'l-fikh* (Riyad: Camiatu Ümmi'l-Kurâ, 1987), 4/200; Abdülkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *İthafu Zevi 'l-Besair*, 1. Bs (Riyad: Daru'l-'âsime, 1996), 7/61-63.

⁴⁰⁴ el-Âmidî, *el-İhkâm*, 2/265; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/238; İbn Emîru Hâc, *et-Taḥrîr ve 't-taḥbîr*, 3/256.

⁴⁰⁵ en-Nemle, *İthafu Zevi 'l-Besair*, 7/63.

⁴⁰⁶ İbn Emîru Hâc, *et-Taḥrîr ve 't-taḥbîr*, 3/256; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdû 'l-fuḥûl ilâ tahkîki 'l-haḡ min 'ilmi 'l-usûl*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, 2. Bs (Kahire: Dârü's-Selâm, 2006), 2/641.

3. SONUÇ

Usûlcüler menâtı sadece illet manasında dar bir anlamda değil, aksine ictihâd, sebep, hikmet ve hükmün mahallini de içine alacak şekilde geniş bir anlamda kullanmışlardır. Buna göre bu çalışmadan elde edilen sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir:

1. Menât, mutlak olarak kullanıldığında *illet* ile eşanlamli olarak kullanıldığı gibi bir kısım usûlcülerce *sebep* manasında da kullanılmıştır.

2. Menâtın, illet manasında da kullanılmış olması her ne kadar bu iki kavramın eşanlamli olabileceğini çağrışırsa da yapılan incelemeler neticesinde bunların farklı şeyler olduğu tespit edilmiştir. Zira iki kavram arasında lugavî anlam itibarıyla bir benzerliğin bulunması ve bundan dolayı birbirinin yerine mecazi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3. Menât kimi zaman illet anlamında değil, bilakis illete ulaştıran ve illeti ortaya çıkaran hükmün dayandığı konum (mahal) yerine kullanılmıştır.

4. Menât, hükmün konuluş amaç ve gayesi anlamında olan *hikmet* kavramı yerinde kullanılmaktadır.

5. İlet ve menâtın anlam olarak birbirine yakın olması, şeri'atın hükümleri illetlere mebni kılıp hükümleri illetlere izafe etmesi, her iki kelimenin anlam olarak bulunduğu yerde değişiklik meydana getirmeleri ve illetin hükümlerin varlığına ve yokluğuna alâmet olması sebebiyle menât, usûlcüler tarafından kelimenin luğavî anlamı itibara alınarak illet manasında ve illet konumunda kullanılmıştır. Her ne kadar luğavî anlam itibarıyla menât kavramı, bazı usûlcülere göre; “menâtu'l-hüküm” olarak mutlak anlamda “illet” manasında ve “illet” konumunda kullanılsa da aslında bu kavramın ifade ettiği anlam, mutlak olarak illet değil aksine müstenbat illettir ve bu açıdan bakıldığında iki kavram arasında umum-husus ilişkisi olduğu ve illetin bu anlamda menâttan daha şümüllü olduğu anlaşılmaktadır.

6. Gazzâlî, Râzî ve Zerkeşî gibi bir kısım usûlcüler göre menat, aklî (ictihâdî) illet tespit yöntemlerinden bir yöntemdir. İlet tespit yöntemi ise hükümde bulunan vasıflardan illet olmaya elverişli olan vasfı belirleyip tespit etmekten ibarettir. Bu tespit ise ya aklî (ictihâdî/müstenbat) olarak ya da naklî (mansûs) olarak yapılır.

Nitekim usûlcüler bu kavramın kısımlarını aklî illet tespit yöntemleri üst başlığı altında ele almakta ve bir yöntem olarak kabul etmektedirler.

7. İletin ictihâdî olarak tespit işlemi usul-i fıkıh ilminde bazen menât olarak da isimlendirilmektedir. Zira mansus illetin tespitinde kendisine başvurulanan yöntemle “tenkîhu’l-menât” ictihâdı, “müstenbat” illetin tespitinde kendisine başvurulanan yöntemle ise “tahrîcu’l-menât” ictihâdı denmektedir. Zikrettiğimiz bu yöntemler menât kavramının kısımlarındandır ve menât ise illetle alakalı bir ictihâd faaliyetidir.

8. Genelde menât kavramının özelde ise bu kavramın kısımlarının ictihâd yönteminin bir türü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Gazzâlî, kıyas ve ictihâdı bir tutanların yanıldıklarını ve ictihâdın kıyastan daha umumi olduğunu ve illetle alakalı ictihâdın bile tenkîhu’l-menât, tahrîcu’l-menât ve tahkîku’l-menât olmak üzere üç kısma ayrıldığını, ifade etmektedir.

9. Menât kavramının kısımlarından olan tenkîhu’l-menât’ın (isimlendirme farklı olsa da işlev olarak) usûlcüler tarafından illet tespit yönteminde bir delil olduğu ittifakla kabul edilmiştir. Nitekim Hanefi usûlcüler illet tespit işleminin katiyet ifade eden *ilğâu’l-fârik* ile yapılmasından dolayı bunu *istidlal* olarak isimlendirirken; Cumhur, *tenkîhu’l-menât* olarak isimlendirip *kıyas* olarak anlamışlardır.

10. Tahrîcu’l-menât; nass veya icma ile belirlenmiş bir hükmün illet olmaya elverişli olan *münasip* vasfını ortaya çıkarmak üzere bunlarda yer almayan illetini ortaya çıkarmak ve benzer meselelerde de aynı işlemin kullanılarak illet tespitinin yapılmasına yönelik olan kıyâsî bir ictihâddır.

11. Tahkîku’l-menât ise şer’î hükümlere mahal olan bütün mevzuları kapsamına alan ve belli başlı kavramlarla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan ve alt yolları bulunan usûlî olarak illet tespit yöntemini ifade etmektedir.

12. Zaman ve zemine göre şer’î hükümlerde meydana gelen değişiklik tahkîku’l-menât yöntemi ile yapılmaktadır. Bu itibarla; söz konusu değişikliğin usûlî olarak ele alınması ve tahkîku’l-menât yöntemine bina edilmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Alâ’uddîn el-Buḥârî, Abdulazîz b. Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥanefî. *Keşfu’l-esrâr şerḥu ’Uşûli’l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, t.y.
- ‘Alâ’uddîn es-Semerḳandî, Ebûbekir Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed. *Mîzânu’l-uşûl fî netâ’ici’l-’ukûl*. Thk. Muḥammed Zekî ‘Abdilberr. Katar: Matba’atu Dûha el-Ḥadîse, 1404/1984.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. Trc. Şu’ayb Arnâut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995.
- Akgündüz, Ahmed. *Karşılaştırmalı Mecelle-i ahkâm-ı adliye: Mecelle ta’dilleri ve gerekçeleriyle birlikte*. Birinci baskı. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013.
- Altuntaş, Halil - Muzaffer Şahin, trc. *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. 12. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Âlu Teymiyye, Ebu’l-Berekât Mecdüddîn ‘Abdisselâm b. ‘Abdillâh b. el-Ḥaḍr b. Muḥammed İbn Teymiyye el-Ḥarrânî. *el-Müsvedde fî ’Uşûli’l-Fıkh*. Thk. Muḥammed Muḥyiddîn ‘Abdulḥamîd. b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, t.y.
- el-Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*. 6. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye, 2011.
- el-Âmidî, Ebû’l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyidüddîn es-Sa’lebî. *el-İhkâm fî Uşûli’l-Ahkâm*. Thk. ‘Abdurrezzâk ‘Affî. 4 Cilt. Beyrut; Dimaşk: el-Mektebu’l-İslâmî, t.y.
- Apaydın, H. Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. 2. Bs. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh usûlü*. Gözden geçirilmiş ve Bazı ilaveler yapılmış 12. baskı. İstanbul: İFAV, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016.
- el-Bâbertî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Muḥammed b. Maḥmûd. *er-Rudûd ve’n-Nukûd Şerḥu Muḥtaşari İbn Ḥâcib*. Thk. Ḍayfullâh b. Şâlih b. ‘Avn el-‘Umerî - ve Terhîb b. Rubey’ân ed-Dûsirî. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1426/2005.
- el-Bâcî, Ebû’l-Velîd Suleymân b. Ḥalef. *el-Ḥudûd fî’l-Uşûl*. Thk. Muḥammed Ḥasen İsmâ’îl. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- Bardakoğlu, Ali. “Âm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 552. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Baltacı, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019): 426-438. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>.
- Başoğlu, Tuncay. *Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İllet Tartışmaları*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. 15 Cilt. Halep: Dârü'l-va'yi, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh Usulü: Sadeleştirme, Notlandırma, Tahriç*. Thk. Şevket Topal - İlyas Yıldırım - ve Seyit Badır. 1. Bs. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2021.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*. 1. Bs. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfu'l-Esrâr Şerhu Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-sahîh*. Thk. Raid bin Sabri İbn Ebi Alfe. 3. Bs. Riyad: Daru'l-hadare, 2015.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhü's-sagîr*. Thk. Mahmûd İbrâhim Zayed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986.
- Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî - Eş-Şehâde, Ahmet Mahmut. *Viķāyetü'r-rivāye fî mesâ'ili'l-Hidāye*. 1. Bs. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 2017.
- el-Bûtî, Muhammed Said Ramazan. *Davabitü'l-Maslaha fî's-Şerîati'l-İslamiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2001.
- Büyük Haydar Efendi, Nasuhizâde. *Usul-i Fıkıh Dersleri*. 2. Bs. İstanbul: Meral Yayınları, 1966.
- Candan, Abdurrahman. *İslam Hukukunda İllet Tespit Yöntemleri*. Selçuk Üniversitesi, 2005.
- el-Cerrâ'î, Ebû Bekr b. Zeyd el-Makdisî. *Şerhu Muhtaşâri Uşûli'l-Fıkh*. Thk. 'Abdul'azîz Muhammed. 3 Cilt. Kuveyt: Letâ'if li-Neşri'l-Kutub, 1433/2012.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-turasi'l-arabi - Müessesetu't-tarihi'l-arabiyyi, 1992.

- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Fusûl fi'l-'Usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâretu'l-'Evkâfi'l- Kuveytiyye, 1414.
- el-Cuveynî, Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh. *el-Burhân fî 'Uşûli'l-Fıkh*. Thk. Şalâh b. Muhammed b. 'Avîda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1997.
- el-Cuveynî, Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh. *el-Varakât*. Thk. 'Abdullaţîf Muhammed el-'Abd. b.y.: y.y., t.y.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Thk. Heyet. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdümelik. *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. Ed. Salâh b. Muhammed b. Uveyza. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1418.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Omer b. 'Îsâ. *Takvîmu'l-Edille fî'l-Uşûli'l-Fıkh*. Thk. Hâlîl Muhyîddîn el-Meyyis. b.y.: y.y., 1421/2001.
- ed-Demîrî, Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Mûsâ. *en-Necmu'l-Vehhâc*. 10 Cilt. b.y.: y.y., 1425/2004.
- es-Sa'dî, Abdulhakîm Abdurrahman Esad. *Mebâhisü'l-'ille fî'l-Kiyâs 'inde'l-Usûliyyîn*. 2. Bs. Beyrut: Daru'l-Besâiri'l-İslamiyye, 1421.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 117-120. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sebeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 244-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- ed-Düreyni, Muhammed Fethi. *Buhûsun Mukârenetun fî'l-Fıkhî'l-İslamiyyi ve Usûluhû*. 2. Bs, 2 Cilt. Beyrut, Şam: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- ed-Düreyni, Muhammed Fethi. *el-Menâhicu'l-usûliyye*. 3. Bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2013.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Raid bin Sabri İbn Ebi Alfe. 2. Bs, 1 Cilt. Riyâd: Daru'l-hadare, 2010.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, t.y.
- Ebû Naşr el-Cevherî, Ebû Naşr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Atţâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Usûlü'l-fıkh*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y.

- Ebû 'Alî eş-Şâşî, Ebû 'Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk. *Uşûlu's-Şâşî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, t.y.
- Ebû'l-Huseyn el-Baŕrî, Muḥammed b. 'Alî eṭ-Ṭayyib el-Baŕrî el-Mu'tezilî. *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*. Thk. Halil el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403.
- el-Ebyârî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. İsmâ'îl el-Bulkânî. *et-Taḥkîk ve'l-Beyân fî Şerhi'l-Burhân fî Uşûli'l-Fıkh*. Thk. 'Alî b. 'Abdurrahmân Bessâm el-Cezâ'irî. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 1434/2013.
- el-Ensârî, Zekerıyyâ. *Hâşiye 'alâ Şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. 1. Bs, 4 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 2007.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 3. basım. İstanbul: Ensar, 2010.
- Esen, Bilal. *Haneŕî usûlcülerinde ictihâd teorisi*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- et-Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhü't-Telvîh ala't-Tavdîh li-Metni't-Tenkîh fî Usûli'l-Fıkh*. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2013.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Aḥmed b. el-Herevî. *Tehzîbu'l-Luĝa*. Thk. Muḥammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâŕî'l-'Arabî, 2001.
- Fahreddin er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Maḥşûl fî 'ilmi usûli'l-fıkh*. Ed. Tâha Câbir Feyyâz Alvânî. 3. bs., 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418.
- el-Fenârî, Muḥammed b. Ḥamza b. Muḥammed er-Rûmî. *Fuşûlu'l-Bedâi' fî 'Usûli's-Şerâ'i'*. Thk. Muḥammed Huseyn Muḥammed Ḥasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1427/2006.
- el-Feyyûmî, Ebû'l-'Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî el-Ḥamevî. *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'İlmiyye, t.y.
- el-Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muhammed b. Muḥammed. *el-Menhûl*. Ed. Muhammed Hasan Heyto. Dimaşk: Dâru'l-Fıkr, 1998.
- el-Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muḥammed. *el-Mustasfâ*. 2. Bs, 2 Cilt. Beyrut: er-Risaletü'l-alemiyye, 2012.
- el-Gazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *el-Mustasfâ*. 2 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1417.
- el-Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *Şifâ'u'l-Ġalîl fî Beyânî's-Şebih ve'l-Muḥîl ve Mesâliki't-Ta'lîl*. Thk. Ḥamd el-Kubeysî. Bağdat: y.y., 1390/1971.

- Gözübenli, Beşir. "Âriyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- el-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa. *Mecâmi 'u'l-ḥakā'ik ve 'l-kavâ'id ve cevâmi 'u'r-revâ'ik ve 'l-fevâ'id mine'l-uşûl*. 1. Bs. Beyrut: Müessesetu'r-Risale Naşirun, 2016.
- el-Halebî, İbrâhim b. Muhammed. *Mülteka'l-ebhur*. Nşr. Halîl İmrân el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmu usûli'l-fikh*. 1. Bs. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2010.
- el-Hindî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdurrahîm el-Urmevî. *Nihâyetu'l-Vuşûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*. Thk. Şâlih b. Suleymân el-Yûsuf - ve Sa'd b. Sâlim es-Sevîh. 9 Cilt. Mekke: y.y., 1416/1996.
- İbn Cuzeyy, Ebû'l-Kâsim Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed el-Kelbî el-Ğirnâfî. *Takrîbu'l-Vuşûl ilâ 'ilmi'l-Uşûl*. Thk. Muḥammed Ḥasen Muḥammed Ḥasen İsmâ'îl. b.y.: y.y., 1424/2003.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Taḳrîr ve't-taḥbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Kazvînî. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. Thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîyyâ. *Mu'cemu'l-mekâyis fî'l-lüga*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *el-İḥkâm fî Usûli'l-Aḥkâm*. 8 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ḥadîş, 1404.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *Merâtibu'l-İcma'*. Mektebetu'l-kuds, 1938.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşkî el-Ḥanbelî. *İ'lâmu'l-Muvaḳḳi'in 'an Rabbi'l-Âlemîn*. Thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen Âlu Suleymân. 7 Cilt. b.y.: y.y., 1423.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed - İsmail, Şaban Muhammed. *Ravdatü'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır*. 1. Bs, 2 Cilt. Mekke, Riyad, Beyrut: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, el-Mektebetu'd-Tedmuriyye, Müessesetu'r-Riyyat, 1998.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muḥammed Muvaffakuddîn 'Abdullâh b. Aḥmed b. Muḥammed b. Kudâme el-Cemmâ'îlî. *Ravḍatu'n-Nâzır ve Cennetu'l-Munâzır fî Usûli'l-Fikh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Ḥanbel*. 2 Cilt. b.y.: Muessesetu'r-Reyyân, 1423/2002.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sünen-ü İbn Mâce*. Thk. Raid bin Sabri İbn Ebi Alfe. 2. Bs, 1 Cilt. Riyâd: Daru'l-hadare, 2010.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. *Lisân 'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.
- İbn Manzur, Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensari. *Lisanü'l-arab*. 3. Bs, 18 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-turasi'l-arabi-Müessesetu't-tarihi'l-Arabi, 1999.
- İbn Ruşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Aḥmed b. Muhammed b. Aḥmed b. Ruşd el-Kurtubî. *ed-Ḍarûrî fî 'Uşûli'l-Fıkh = Muhtaşaru'l-Mustaşfâ*. Thk. Cemâluddîn el-'Alevî. Beyrut: y.y., 1994.
- İbn Şihâb el-Ukberî, Ebû 'Alî el-Hasan b. Şihâb. *Risâletun fî Usûli'l-Fıkh*. Thk. Bedr b. Nâşır. Kuveyt: Letâ'if li-Neşri'l-Kutub, 1438/2017.
- İbn Tâci's-Şerî'a, 'Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcu's-Şerî'a. *et-Tavḍîḥ fî Hall Ğavâmiḍi't-Tenkih*. t.y.
- İbn 'Emîri'l-Hâc, Ebû 'Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Taḳrîr ve't-Taḥbîr 'ala Taḥrîri'l-Kemâl b. Humâm*. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbnu'd-Dehhân, Ebû Şucâ' Muhammed b. 'Alî b. Şu'ayb Faḥruddîn. *Taḳvîmu'n-Nazar fî Mesâilin Hilâfiyyetin Zâ'i'a ve Nebezin Mezhebiyyetin Nâfi'a*. Thk. Şâlih b. Nâşır b. Şâlih el-Ḥuzeym. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1422/2001.
- İbnu's-Sâ'atî, Muzaferuddîn Aḥmed b. 'Alî b. es-Sâ'atî. *Bedî'u'n-Nizâm*. Thk. Sâ'd b. Ğarîr b. Mehdî es-Selmâ. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1405/1985.
- İbnu't-Tilmisânî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed el-Fihri. *Şerhu'l-Me'âlim fî Uşûli'l-Fıkh*. Thk. 'Âdil Aḥmed. 2 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1419/1999.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Muhtaşaru Müntehe's-sûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-uşûl ve'l-cedel*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427.
- İbnü'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed b Ahmed b Abdülazîz Ali el-Futuhi. *Şerhü'l-Kevkebi'l-münîr bi muhtasari't-Taḥrîr ev el-Muhteberü'l-münteker şerhi'l-muhtasar fî usuli'l-fıkh*. 4 Cilt. Riyad: Camiatu Ümmi'l-Kurâ, 1987.
- el-Îcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ'l-Usûli*. 1. Bs, 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- el-İsbehânî, Ebu's-Şenâ Maḥmûd b. 'Abdurrahman. *Beyânu'l-Muhtasar Şerhu Muhtasar İbni'l-Hâcib*. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1406.

- el-İsnevî, Ebû Muhammed ‘Abdurrahîm b. el-Hasen. *Nihâyetu’s-Sûl Şerhu Minhâci’l-Vuşûl*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1420/1999.
- İzmîrî, Mevlânâ Mehmed. *Hâşiye ‘alâ Mir’âti’l-uşûl*. 2 Cilt. İstanbul: Bulak, 1285.
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usulü*. 8. Bs. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Müsned”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- el-Karâfî, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Cuz’u min Şerhi Tenkîhi’l-Fuşûl fî ‘İlmi’l-Uşûl*. 2 Cilt. Mekke: Risâletu ‘İlmiyye, 1421/2000.
- el-Karâfî, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Nefâ’isu’l-Uşûl fî Şerhi’l-Mahşûl*. Thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûdi - ve ‘Alî Muhammed Muavviḍ. b.y.: y.y., 1416/1995.
- el-Karâfî, Ebü’l-Abbâs Şehabeddin. *Şerhu Tenkîhi’l-fusûl fî ihtisârî’l-Mahsûl fî’l-usûl*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2004.
- el-Karâfî, Ebü’l-Abbâs Şehabeddin - Serrac, Muhammed Ahmed - Muhammed, Ali Cuma. *Kitabu’l-furûk*. 1. Bs, 4 Cilt. Kahire: Daru’s-Salam, 2001.
- el-Karâfî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *Şerhu Tenkîhi’l-fuşûl*. Thk. Tâhâ ‘Abdurraûf Sa’d. Kahire: Şirketu’t-Tibâ’ati’l-Fenniyyeti’l-Muttehide, 1393.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. 5. basım. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Karaman, Hayreddin - Çağrıcı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kâfi - Gümüş, Sadrettin. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- el-Katî’î, Ebû Bekr Ahmed b. Ca’fer b. Hamdân b. Mâlik b. Şebîb el-Bağdâdî. *Kava’idu’l-Uşûl ve Me’âkîdu’l-Fuşûl*. Kuveyt: Dâru’r-Rekâ’iz, 1439.
- el-Kerhî, Ebü’l-Hasen ‘Ubeydullâh b. el-Hüseyn. *Usûlu’l-Kerhî*. Matba’atu Câvîd, t.y.
- Koca, Ferhat. “Menât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 119-121. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Koca, Ferhat. “Mutlak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koca, Ferhat “Ravzatu’n-Nâzır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/476-477.
- Koçak, Muhsin - Dalgın, Nihat - Şahin, Osman. *Fıkıh Usûlü*. 1. Bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

- Koçak, Zeki. *Fıkıh Usûlü Açısından Hükümlerin İstinbatında Tahric Yöntemi*. 1. Bs. Erzurum: Uzakülke Yayınları, 2015.
- Köksal, Asım Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfî. “Usul-i Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 201-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr. *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 1. Bs, 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1427/2006.
- el-Lâmişî, Ebû’s-Senâ (Ebû’l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd. *Kitâb fî usûli’l-fikh*. Thk. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1995.
- el-Leknevî, Abdülalî Muhammed b. Nizâmeddin. *Fevâtihü’r-rahâmût bi şerhi Müsellemi’s-sübût*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.
- el-Mevsilî, Ebû’l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta’lîl’l-Muhtâr*. Thk. Şuayb el-Arnaut - Ahmed Muhammed Berhûm - ve Abdüllatîf Hırzullâh. 4 Cilt. Dimaşk: Darü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1431.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi’u’s-şâhih*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- en-Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed. *İthafu Zevi’l-Besair*. 1. Bs, 8 Cilt. Riyad: Daru’l-’âsime, 1996.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Ravdatu’t-Tâlibîn ve ‘Umdetu’l-Muftîn*. Thk. Zuheyr eş-Şâviş. 12 Cilt. Beyrut; Dimaşk; Amman: el-Mektebu’l-İslâmî, 1412/1991.
- Özdemir, İbrahim. “‘Ahkâmın Değişmesi’ne Farklı Bir Yaklaşım”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (06 Ocak 2015): 19-42. <https://doi.org/10.15370/muifd.78579>.
- er-Râfî’î, Ebû’l-Kâsım ‘Abdulkerîm b. Muhammed b. ‘Abdulkerîm el-Kazvînî. *el-Azîz Şerhu’l-Vecîz*. Thk. ‘Alî Muhammed ‘Avd - ve ‘Âdil Ahmed ‘Abdurmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: y.y., 1417/1997.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârü’s-Sihâh*. 1. Bs. Dimaşk: Dârü’l-Feyhâ; Dârü’l-Menhel Nâşirun, 1431.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes’ûd. *et-Tavzîh şerhu’t-Tenkîh*. Thk. M. Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Erkam b. Ebî’l-Erkam, 1419.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415.

- es-Sem‘ânî, Ebû‘l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti‘u‘l-edille fi‘l-usûl*. Ed. Muhammed Hasan Muhammed Hasen İsmail eş-Şâfi‘î. 2 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Kütübî‘l-İlmiyye, 1999.
- es-Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü‘l-usûl fî netâ‘ici‘l-‘ukûl*. Ed. Muhammed Zekî Abdülber. Katar: Metâbiu‘d-Devhati‘l-Hadîse, 1404.
- es-Sem‘ânî, Ebû‘l-Muzaffer Manşûr b. Muḥammed el-Mervezî. *Ḳavâṭi‘u‘l-Edille fî‘l-‘Usûl*. Thk. Muḥammed Ḥasen İsmâ‘il eş-Şâfi‘î. 2 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1418/1999.
- es-Seraḥsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü‘l-‘Eimme. *Uşûlu‘s-Seraḥsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Ma‘rife, t.y.
- es-Seraḥsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebû Sehl. *Uşûlu‘s-Seraḥsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1414.
- Seyyid Bey, Muhammed. *Fıkıh Usûlü*. Trc. Hasan Karayığit. 1. Bs. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- es-Siğnâkî, el-Huseyn b. ‘Alî b. Huccâc b. ‘Alî Ḥusameddîn es-Siğnâkî. *el-Kâfî Şerhu‘l-Bezdevî*. Thk. Faḥruddîn Seyyid Muḥammed Ḳânit. 5 Cilt. b.y.: y.y., 1422/2001.
- es-Sirâcu‘l-Urmevî, Sirâcuddîn Maḥmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî. *et-Taḥşîl mine‘l-Maḥşûl*. Thk. ‘Abdulḥamîd ‘Alî Ebû Zunejd. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1408/1988.
- Subaşı, Münevver - Okumuş, Kübra. “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 21(2) (2017): 419-426.
- es-Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *el-İbhâc fî şerhi‘l-Minhâc*. 1. Bs, 3 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-Kütübî‘l-İlmiyye, 1404.
- Şa‘ban, Zekiyyuddîn. *Usûlu‘l-fıkḥ*. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez. 19. baskı., 1 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014.
- Şa‘ban, Zekiyyuddîn. *Usûlü‘l-fıkḥ*. 1. Bs. İstanbul: Mektebetü‘l-irşad, 2016.
- eş-Şâfi‘î, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Mısır: Mektebetü‘l-Halebî, 1358.
- eş-Şâtîbî, Ebu İshak İbrahim b Musa b Muhammed el-Gırnatî. *el-Muvâfakât: İslamî İlimler Metodolojisi*. Trc. Mehmed Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- eş-Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ğırnâtî. *el-Muvâfakât*. Thk. Ebû ‘Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbn ‘Affân, 1417/1997.

- eş-Şâtıbî, İbrahim bin Musa. *el-Muvâfakât*. 1. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale Naşirun, 2017.
- Şemsuddîn İbn Muflih, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Muflih b. Muhammed er-Râmînî el-Hanbelî. *Uşûlu'l-Fikih*. Thk. Fehd b. Muhammed es-Sedeğan. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1420/1999.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. Thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl. 2. Bs, 2 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2006.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. Thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2011.
- eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Neylu'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetu Mustafa, 1971.
- eş-Şirbini, Şemseddin Hatib Muhammed b Ahmed Kahiri Şafii - Muavvaz, Ali Muhammed - Abdulmevcud, Adil Ahmet. *el-İkna' fî halli elfâzi ebi's-Şüca'*. 2. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2004.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. Thk. Hamdi Abdulmecit es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbni Teymiyye, 1983.
- Tahhân, Mahmud. *Usûlü't-Tahrîc ve Dirâsetü'l-Esânîd*. 3. Bs. Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1996.
- Taşıyyuddîn İbnu'n-Neccâr, Ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdulazîz b. 'Alî el-Fetûhî el-Ma'rûf bi İbni'n-Neccâr el-Hanbelî. *Muhtaşaru't-Tahrîr Şerhu'l-Kevkebi'l-Munîr*. Thk. Muhammed ez-Zuhaylî - ve Nezîh Hammâd. 4 Cilt. b.y.: Mektebetu'l-'Abîkân, 1418/1997.
- Taşıyyuddîn es-Subkî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Abdulkâfi b. 'Ali b. Temmâm b. Hâmid. *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- et-Teftâzânî, Mes'ûd b. 'Omer b. 'Abdullâh. *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Şabîh, t.y.
- et-Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *es-Sunen*. Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- et-Tûfî, Ebu'r-Rebi' Suleymân b. 'Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarşarî. *Şerhu Muhtaşari'r-Ravda*. Thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 3 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1407/1987.

- Tûfî, Ebü'r-Rebi' Necmeddîn Süleyman b. Abdülkavî. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. Ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- et-Tûfî, Ebü'r-Rebi' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-*Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*. 2. Bs, 3 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâretu's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1998.
- Yıldırım, İlyas. *Haneî Usûl Geleneğinde İleti Tespit Yolları* 1. Bs, Ankara; İlâhiyât Yayınları, 2020.
- Yıldırım, Mustafa. "Vedîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 596-598. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- ez-Zebîdî, Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdurrezzâk. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 20 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2003.
- ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh*. Thk. Abdussettar Ebu Gudde. 2. Bs, 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1992.
- ez-Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Baḥru'l-Muhît fî 'Usûli'l-Fikh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Vecîz fî Usûli'l-Fikh*. Beyrut, Şam: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 1435.
- ez-Zübeydî, Bi'l-Kasım bin Zakir. *el-İctihâd fî menati'l-hükmi's-şer'îyyi*, 1.Bs. (Riyad: Tekvin, 2014/1435)
- ez-Zühaylî, Vehbe. *Usûlu'l-Fikhi'l-İslâmî*. 1. Bs. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406.